

Dansk og tysk på Als 1812-48

II.

Bidrag til alsisk skolehistorie og til sprogskriptets historie

Af *H. P. Clausen.*

For en lidt ældre generation af danske historikere tog den nationale udvikling i Sønderjylland i de afgørende år fra 1830 til 1848 sig på sin vis ret ukompliceret ud. Lidt forenklet kan man sige, at historikerne skildrede, hvordan den danske »folkeånd« vågnede af dvale og rystede århundreders fortyskning af sig.¹ P. Lauridsen, en sen, men meget typisk repræsentant for denne nationalromantiske opfattelse, gav sit store værk om perioden den karakteristiske titel: »Da Sønderjylland vågnede«.²

De senere års historieskrivning har ikke været tilfreds med dette synspunkt ved beskrivelsen af den udvikling, som førte til, at dansk og tysk kom til at stå over for hinanden i det gamle hertugdømme Slesvig. Man er begyndt at spørge efter, hvordan det helt konkret gik til, da modsætningsforholdet mellem dansk og tysk udvikledes. Man vil ned under det vage begreb »folkeånden« i et forsøg på at identificere nogle af de faktorer, der var bestemmende for nationalfølelsens vækst.

Navnlig har Gottlieb Japsen med sin undersøgelse af den nationale udvikling i Åbenrå 1800-1850³ fremlagt synspunkter, som ganske givet vil få indflydelse på hele vor opfattelse af, hvordan den nationale deling i Sønderjylland skal forklares. Han har bl. a. fremhævet, at den slesvig-holstenske bevægelse før 1846 ikke uden videre kan kaldes en tysk bevægelse, og at sprogforholdene i Åbenrå ikke spillede en selvstændig rolle for byens nationale tvedeling. Sprogsagen benyttedes aldrig som et våben

for danskheden i Fr. Fischers ugeblad, hvor der ikke findes »én sætning vendt mod det tyske undervisningssprog«. ⁴

Japsen advarer mod uden videre at overføre hans resultater til hele Slesvig. ⁵ Vi mangler endnu en lang række møjsommelige undersøgelser, som kan kortlægge den nationale udvikling i enkeltheder på det lokale plan og udpege nogle af de konkrete forhold i det slesvigske samfund, som fremmede udviklingen. Først når de foreligger, kan vi danne os et indtryk af, hvilke nye streger vi kan give helhedsbilledet af Sønderjylland i de år, da det nationale problem voksede frem.

De træk, som i det følgende skal meddeles om, hvordan den begyndende politiske spænding omkring sprogforholdene gav sig udslag på Als, kan næppe i sig selv bidrage væsentligt til at belyse faktorer bag den nationale deling i Slesvig med almen gyl-dighed for hele hertugdømmet. Hensigten med fremlæggelsen af stoffet er da også først og fremmest at skildre de alsiske forhold. Men sammen med andre tilsvarende undersøgelser kan det her oplyste forhåbentlig være med til at lette arbejdet med en indgående analyse af baggrunden for og indholdet i de nationalpolitiske brydninger i Sønderjylland før 1848.

I hvert fald er det tydeligt, at en mere nuanceret betragtningsmåde end folkeånds-teorien letter forståelsen også af de alsiske fænomener, som her skal beskrives. En alt for doktrinær opstilling af en klar modsætning mellem dansk og tysk i opfattelsen af det sproglige giver ikke tilstrækkelige muligheder for en udtømmende tolkning af kilderne og de begivenheder, vi får besked om gennem dem.

Især er det af betydning, at også på det sprogpoltiske område mærkes på Als fra begyndelsen af 1830'erne frem til 1848 følgerne af de brydninger og modsætninger, der var kommet til syne i de foregående årtiers bestræbelser på at reformere jurisdiktionsforholdene med hensyn til kirke- og skolevæsenet. ⁶ Holdninger og synspunkter uden direkte forbindelse med de sproglige problemer fik indflydelse på anskuelserne i sprogpoltikken, så spændingen mellem dansk og tysk på det sproglige område ikke kan opfattes blot som en følge af almuens opvågningen til sprogligt-national bevidsthed.

*Historikeren Peter Lauridsen (1846-1923), hvis store værk, „Da Sønderjylland vågnede“, på mange måder har været bestemmende for vor opfattelse af landsdelens nationale historie mellem 1830 og 1848. I de senere år mærkes en stigende tendens til at revidere og supplere hans synspunkter.
Fot. fra 1922. Det kgl. Bibl.*

Hertug Christian August og biskop Tetens.

Et resultat af de langvarige drøftelser af de alsiske kirke- og skoleforhold var blevet det skarpe modsætningsforhold mellem hertug Christian August på Augustenborg og biskop Stephan Tetens.⁷ Modsætningen havde sin baggrund i den nidkærhed, hvormed hertugen og hans meningsfæller på Augustenborg vågede over, at intet kom til at indskrænke de fyrstelige rettigheder, augustenborgerne mente at have på deres godser.

På den anden side måtte bispemændene varetage det alsiske bispedømme og dermed den danske administrations rettigheder og pligter også i det augustenborgske godsdistrikt, eftersom han havde overopsynet med kirke- og skolevæsenet. Hertugen erkendte selv, at en begrænsning i hans rettigheder på dette felt lå i, at han i sin udøvelse af dem var underkastet en formel inspektion af biskoppen over stiftet Als-Ærø (tidligere af bispemændene i Odense).⁸

Da det imidlertid var af politisk betydning for hertugen at hævde sine egne formentlige rettigheder helt ud i de mindste

sager, førtes han til i praksis at søge inspektionsretten gjort så betydningsløs som muligt. Det måtte uundgåeligt belaste forholdet til bispen, som gennem selve sin embedsførelse var en stadig trussel mod hertugens frie administration af sit kirke- og skolepatronat.

Allerede i 1821 beklagede Christian August sig over for tronfølgeren, prins Christian Frederik, over »vor kære biskop«, der »ret som en hul og listig gejstlig . . . søger at tiltrække så megen magt, som han kun kan få i hænder«. ⁹ Da hertugen i foråret 1825, som vi har set, arbejdede på at få lov til selv at regulere skolevæsenet på sine godser, ¹⁰ lagde hans broder, den senere prins af Nør, ikke skjul på, at et heldigt udfald ville være en sinkadus til biskoppen. Desværre kun en sinkadus i overført betydning. Prinsen ville gerne have tildelt biskoppen en rigtig huskekage og vist verden, »at man kunne slå en pjalt ihjel med en ørefigen«. ¹¹

De voldsomme ord karakteriserer prinsens uhæmmede temperament. Men samtidig er de vidnesbyrd om de følelser, man på Augustenborg nærede over for Tetens, når denne søgte at gøre sit embede gældende. På flere punkter var en kollision af interesserne uundgåelig, fordi det måtte ligge bispen på sinde at få klarhed over kompetencen dér, hvor jurisdiktionerne fra gammel tid var blandet sammen.

Som omtalt ¹² hørte beboerne i Skovby, Skovbyballe, Fjelby og Vibøge under øens kongelige myndigheder, men de havde ingen egen skole og sendte derfor børnene til hertugens skole i Lysabild. I Notmark sogn lå skolen i Helved under Nordborg amt, mens kirken og skolen i Notmark hørte under hertugens patronat. Disse forhold ønskede biskop Tetens reguleret, efter at bestemmelsen om hertugens ret til at udarbejde et skolereglement for det augustenburgske skoledistrikt havde givet forskellige skoleordninger på den kongeligt og den hertugeligt administrerede del af Als.

Biskoppen ville have forbindelsen mellem de kongelige beboere i Lysabild sogn og den hertugelige skole ophævet. For Helveds vedkommende ønskede han en regulering af skolevæsenet efter reglementet for Nordals sammen med en ordning af lærerens økonomiske forbindelse med kirken i Notmark. Siden århundre-

Ungdomsbillede af prinsen af Nør (1800-65). Miniature på Rosenborg.

dets begyndelse havde hertugen af Notmarks kirkemidler ydet læreren i Helved et vederlag for de degneforretninger, han udførte.¹³ Trods sin ansættelse ved en kongelig skole gjorde læreren jo nemlig i de kirkelige sager tjeneste ved en hertugelig kirke.

Disse problemer, navnlig dem vedrørende Lysabild, kom til at ærgre biskoppen mere end hertugen, fordi befolkningen ikke ønskede ændringer i de bestående forhold. Den ville beholde den gamle ordning, og det passede Christian August glimrende. I det hele taget viste han sig i disse affærer særdeles fremkommelig. En venlig gestus lod sig uden besvær forene med en hævvelse af de hertugelige rettigheder.

O. 1828 brevvekslede hertugen med kancelliet om, hvordan man skulle forholde sig med degneafgifterne til degnen i Lysabild fra sognets kongelige undersåtter, som de kaldtes.¹⁴ Nogen egentlig mellemregning fandt ikke sted, så for skoleinteressenterne under Sønderborg amt blev dele af udgifterne ved børnenes skolegang dækket ved, at skolen i Lysabild opretholdtes på hertugens foranstaltning. Læreren i Lysabild blev affundet med

en årlig sum for de degneforretninger, han udførte for sine sognefæller under den kongelige administration.¹⁵

Efter at skolereglementet for Nordals var klart i begyndelsen af 1830'erne, ønskede biskop Tetens at få de nævnte byer i Lysabild sogn ind under dette reglement.¹⁶ Dermed ville han drage den fulde administrative konsekvens af den skolemæssige opdeling af Als, der nu var sket. Biskoppens plan var at oprette en skolemæssig enklave i Lysabild sogn med det nordalsiske skolereglement. I praksis ville det betyde, at de af sognets skoleinteressenter, som hørte til Sønderborg amt, skulle have deres egen skole i Skovby.

I modsætning til biskoppen fandt hertugen ikke, at det behøvede at føre til kollisioner, at beboerne i et sogn stod under forskellige myndigheder. Det viste erfaringerne fra andre slesvigske egne.¹⁷ Men efter at der var indhentet erklæringer fra provst, bisp og amtmand, fik biskoppen sin vilje. Kancelliet bestemte i august 1836, at beboerne i Fjelby, Vibøge, Skovbyballe og Skovby skulle bygge og indrette en ny skole i Skovby.

Stillet over for udsigten til en sådan ny og bekostelig ordning af deres skoleforhold vendte de pågældende beboere, hjulpet af læreren i Lysabild, Jacob Becker, sig til hertugen og bad om hjælp. For degn Becker ville en udskillelse af et kongeligt skole-distrikt betyde et økonomisk tab, fordi han ville miste sine hidtidige afgifter fra de børn, som blev flyttet.¹⁸ Alene fra Fjelby og Vibøge kom der 36 børn til hans skole.

Det kan derfor ikke undre, at Becker hjalp med at formulere og skrive de protester, som fremkom mod planen. Samtlige indbyggere i Fjelby, Vibøge og Skovby skrev under på en henvendelse til Christian August, som Becker havde forfattet. I den gav de sig ind under hertugens beskyttelse med en ærbødig henvisning til de mange prøver, han havde givet på, at han var »bondens sande ven«, og de bad ham udvirke, at de fortsat måtte stå under det hertugelige skolepatronat.¹⁹ Også sognepræsten i Lysabild, pastor H. G. Henningsen, støttede opretholdelsen af den gamle ordning,²⁰ og de hertugelige beboere i Lysabild, Sarup og Mommark støttede deres kongelige sognefællers protest.²¹

Til gunst for biskop Tetens' ønske om en deling kunne tale, at det ville nedbringe børnetallet i skolen i Lysabild, som var over-

fyldt. Derfor nøjedes de kongelige indbyggere ikke med at afvise tanken om en deling. De stillede et positivt modforslag om, at de ville indrette en ny skolestue i Lysabild og lønne en andenlærer.²² På den måde ville undervisningen kunne klares uden en deling af skoledistriktet. Dog var det klart, at en sådan løsning kun kunne gennemføres med hertugens billigelse og bistand.

Christian August viderebefordrede beboernes ønsker til Danske Kancelli og understregede den lokale modstand mod planen om en ændring.²³ Han lagde ikke skjul på, at han selv intet ville have imod at opretholde den hidtidige ordning, og at han også fremtidig ville drage omsorg for, at den fungerede i økonomisk henseende. På den anden side ville han ikke blande sig i, hvordan kancelliet ordnede skoleforholdene på sit område; blot mente han at have ret til at få underretning, hvis der alligevel bestemtes en ændring. Den ville jo også berøre hans kirke- og skolevæsen i Lysabild.

Befolkningens enstemmige modstand gjorde indtryk på biskop Tetens, og han fandt det nødvendigt at modificere sit oprindelige forslag.²⁴ I 1837 foreslog han en deling, så Skovby og Skovbyballe samt evt. Kobbertoft, som lå under augustenburgsk administration, skulle udgøre et uafhængigt skoledistrikt. Resten af det kongelige område skulle fortsat høre til Lysabild. Det ville bl. a. give den bekvemste skolevej for børnene.²⁵ I det hele taget spillede henvisninger til bestemmelserne i anordningen om almueskolevæsenet af 1814 om skolevejens længde en betydelig rolle i biskop Tetens' argumentation.

De kongelige beboere, som fik lov at blive under Lysabild skoledistrikt, skulle så efter bispens plan være med til at betale opførelsen af den ny skole i Skovby. Det var de også villige til, viste det sig. Tilsyneladende var det for dem et offer værd at blive ved Lysabild skole.

De beboere, der skulle danne det nye skoledistrikt, fandt naturligvis ikke biskoppens alternative plan bedre end den første, og igen ledede degn Becker modstanden. Han skrev protestskrivelser, som samlede underskrifter i Skovby og Skovbyballe, før de blev indsendt til amtshuset.²⁶ Også i Kobbertoft var der kritik af nyordningen,²⁷ og modstanderne fik påny støtte af deres hertugelige sognefæller i Lysabild, Sarup og Ny Pøl.²⁸ Pastor Henningsen

fastholdt ligeledes sin kritik af delingen.²⁹ Helt på linje med den tidligere protestbevægelse var det, at protesterne ledsagedes af det gamle forslag om en udvidelse af skolebygningen i Lysabild og ansættelse af en andenlærer.

Hertugen gentog, at han ingen personlig interesse havde i sagen. Han henviste til de synspunkter, der var ført frem fra Lysabild, og navnlig henholdt han sig til pastor Henningsens modvilje mod den foreslåede deling.³⁰ Af hele hertugens holdning fremgik, at han helst så den gamle ordning fortsætte, og sådan blev det. Bispren fik alligevel ikke sin vilje. I sommeren 1839 meddelte kancelliet sin beslutning, at det med hensyn til skolevæsenet i Lysabild sogn skulle have sit forblivende ved det gamle.³¹

I 1843 prøvede biskop Tetens en sidste gang at få sin plan gennemført. Han oplyste i sin årsberetning til Danske Kancelli for året 1842, at en ny forespørgsel til beboerne i Lysabild sogn antagelig ville give et nyt resultat. Derfor ønskede han en ny høring af skoledirektionen for de kgl. amter.³² Direktionen afgav imidlertid det svar, at der ingen grund var til ændringer. Det vigtigste af biskoppens argumenter, henvisningen til, at skolen i Lysabild havde langt flere elever, end der kunne undervises i den, havde nu ikke mere så stor vægt, fordi hertugen havde taget ordningen af skolevæsenet i Lysabild op.³⁴

Skolebygningen blev i 1843 udvidet, og der blev ansat en andenlærer, som skulle udpeges efter førstelærerens forslag.³⁵ Det fik indflydelse på kancelliets stillingtagen, især da skoledirektionen heller ikke fandt vejlængden til skolen afskrækkende. Vejene var gode, og i dårligt vejr kørte bønderne på skift, så de fjernest boende børn faktisk havde de færreste forsømmelser.

Christian Augusts initiativ i sagen på dette tidspunkt hænger sandsynligvis nøje sammen med, at biskoppen igen begyndte at røre ved problemet. Hertugen ønskede ikke, at en deling nu skulle kunne begrundes, hvis han kunne hindre det. Som vi skal se (s. 171 f.), kan det have spillet en rolle, at han ikke ønskede sit arbejde med at indføre timer i tysk forstyrret af flere principielle stridigheder med kancelliet. Hvordan sammenhængen end har været, blev udgangen, at kancelliet fandt, at det kunne bero med en ny skole.³⁶

For Helveds vedkommende var tovtrækkeriet knap så omfattende og langvarigt. Så længe der ikke var truffet en ordning med hertugen om, hvordan degneafgifterne til læreren i Helved skulle udredes af kirkemidlerne i Notmark, kunne embedet ikke reguleres efter det nye reglement for Nørreherred. Det kom til at gå ud over den unge lærer Christen Moldt, som i 1837 efterfulgte sin far, Christen Carlsen Moldt, i embedet.³⁷ Allerede et par år før faderen tog sin afsked, var sønnen blevet hjælpelærer hos ham, og tilsyneladende kom den unge Moldt som følge af den uafklarede situation omkring skolen til at arbejde uden løn, holdt hen med løfter i over tre år.³⁸

Sendrægtigheden skyldtes dog næppe ond vilje eller taktiske hensyn. Pastor Jørgen Hansen i Notmark, den senere så kendte biskop over Als og Ærø, mente i 1839, at forsinkelsen alene måtte tilskrives den da netop afdøde provst Burchardis alderdomssvækkelse.³⁹ For at spare ham for fortrædeligheder havde man ikke presset på med sagen.

Det var nu ikke alene den aldrende provst, der havde trukket sagen i langdrag. Også andre instanser havde tid nok. Danske Kancelli havde åbnet sagen over for hertugen i 1833,⁴⁰ men først i efteråret 1837 var man så vidt, at kancelliet kunne acceptere et forslag, som hertugen havde fremsat den 21. marts samme år.⁴¹ Efter det skulle degneforretningerne i Notmark varetages på den måde, at degnen i Notmark skulle forrette alle de udelelige degnepligter: kirkesang, klokkeringning, rengøring af kirken o. s. v. Derimod skulle de delelige pligter i forbindelse med kirketjenesten deles, så læreren i Helved medvirkede ved syngen over lig, barnedåb, bryllup og publikation af meddelelser, for så vidt handlingerne vedkom beboerne under Nordborg amt, d. v. s. i Helved, Katrød, Naldmose og i husene på det nedlagte domænegods Frederikshofs parceller. For afsavnet af sin del af de udelelige degnepligter skulle læreren i Helved have et årligt vederlag af kirkemidlerne i Notmark.

Da denne aftale var truffet, kunne kancelliet pålægge amtmanden at regulere skolevæsenet i Helved, men først i februar 1839 kom kancelliets meddelelse om, at amtmanden havde udarbejdet en skoleplan, som var approberet.⁴² Derefter udfærdigedes på Augustenborg en bestalling til lærer Matthias Matthiesen

i Notmark under hensyntagen til ordningen med Helved, og sidst på året i 1839 var sagen bragt til ende.⁴³

Helved skole forblev derefter i sin ejendommelige dobbeltstilling. Den hørte under amtmanden i Nordborg amt og provsten for det hertugelige distrikt, som jo var henholdsvis den verdslige og den gejstlige foresatte for sognet. Det var altså hertugens provst og ikke provsten for Nørreherred, der visiterede skolen. Undervisningen foregik efter reglementet for Nørreherreds skoler, men det løbende tilsyn med undervisningen udøvedes af præsten ved den hertugelige kirke i Notmark.⁴⁴

Forbindelsen mellem skolen i Helved og den hertugelige administration gav sig nu som før praktiske udslag. I 1815, da skolen i Helved brændte, og lærer Moldt og hans familie mistede det meste af deres indbo, søgte Moldt hertugen om hjælp og fik 10 rigsdaler.⁴⁵ 1841 betalte hertugen bankhæftelsen på lærerboligen, og senere i 1840'erne fik det, som vi skal se,⁴⁶ i en bestemt situation betydning, at der var kontakt fra Augustenborg til Helved skole.

Konstitutionen af Jørgen Hansen som provst i 1839.

I disse forhandlinger om afgrænsningen af administrationsområderne lades man ikke i tvivl om modsætningen mellem biskoppens og hertugens opfattelse af situationen. Men nogen åben strid om fortolkningen af hertugens rettigheder og rækkevidden af dem kom det ikke til, bl. a. fordi hensynet til befolkningens ønsker kom til at spille ind. Beboerne støttede så klart opretholdelsen af de hidtidige tilstande, at kancelliet lod praktiske overvejelser og hensyntagen til befolkningen bestemme sin holdning.

Den eksisterende ordning fungerede tilfredsstillende, og det gav mindst besvær at lade den fortsætte. Dette synspunkt hjalp hertugen uden om en principiel stillingtagen ud fra sine påståede rettigheder, og Tetens på sin side kunne ikke komme til at gennemføre den i og for sig følgerigtige tanke at få delingslinierne trukket klart op. De skarpe sammenstød blev undgået. Det blev de imidlertid ikke, da provst Burchardi døde den 15. maj 1839,⁴⁷ og hans provsteforretninger skulle føres videre, indtil en efterfølger var udpeget.

Bispegården i Ketting. Herfra ledede biskop Tetens sin kamp for at sikre bispeembedets rettigheder over for hertugen af Augustenborg, og herfra udgik den danske inspiration til øens præster. På Augustenborg sporede man bispens bag alle tegn på gejstlighedens danskhed. Fot. Rechnagel.

I 1825 havde Christian August fået kongens samtykke til, at Sønderherred fortsat udgjorde et eget provsti, hvor hertugen udnævnte provsten under forudsætning af kongens anerkendelse af valget.⁴⁸ Der var derfor ingen tvivl om, at hertugen skulle besætte provsteembedet. Men biskop Tetens henholdt sig med hensyn til vakancen til de danske bestemmelser, som gav bispens ret til at foretage konstitution, når et provsteembede blev ledigt. Et par uger efter Burchardis død meddelte han kort hertugen og overinspektoratet på Augustenborg, at han havde konstitueret pastor Jørgen Hansen, Notmark, som provst i Sønderherred.⁴⁹ Samtidig gav Jørgen Hansen meddelelse om sin konstitution.⁵⁰

Hertugen reagerede omgående og stærkt. Handlemåden var for ham at se en klar provokation. Som Burchardis efterfølger ønskede han den hidtidige præst i Adsbøl og slotspræst på Gråsten, Johannes Hoeck, og en god uge efter, at Tetens' meddelelse

om konstitutionen var indløbet, havde man på Augustenborg Hoecks bestalling klar. Den 5. juli konfirmeredes bestallingen af kongen.⁵¹

Dagen før bestallingen blev udstedt og gik til København til konfirmation, meddelte hertugen biskoppen, at han anså hans konstitution af en provst for en ulovlig fremgangsmåde, som greb ind i de hertugelige rettigheder. Overinspektør Bahrt underrettede samtidig Jørgen Hansen om, at hertugen ikke anerkendte ham som konstitueret provst.⁵² Biskoppen svarede med at indberette uoverensstemmelsen til kancelliet. Antagelig har han med velberåd hu foretaget konstitutionen for at hævde de rettigheder, han som biskop mente sig i besiddelse af, og han kunne her antage at have en sag, hvor kancelliet måtte støtte ham. Danske Kancellis støtte fik han for så vidt, men i en form, som i praksis gjorde det vanskeligt for ham at notere en sejr over hertugen.

Kancelliet overvejede sagen grundigt på grundlag af hele brevvekslingen mellem hertugen og Tetens, som biskoppen havde indsendt. I forestillingen til kongen lagde kancelliet ikke skjul på, at Tetens formelt havde ret. Resolutionen fra 1825 gav ikke hertugen større rettigheder, end den udtrykkelig sagde, og konstitution måtte derfor være bispens sag. Dog talte til fordel for hertugens påstand, at det kunne virke som en besynderlighed, at bispen for en kort tid skulle kunne påtvinge hertugen en anden mand, end han ønskede. Måske burde man ikke nære betænkelighed ved af særdeles nåde at give hertugen ret til herefter at konstituere.

Indstillingen endte med, at kancelliet opstillede to muligheder for kongen. Enten kunne han resolve, at biskoppen fremdeles var berettiget til at konstituere. Eller han kunne af særdeles nåde udvide eller forklare resolutionen af 1825 derhen, at hertugen havde ret til at konstituere provsten — dog kun ved normal vakance. Frederik VI valgte den sidste løsning og udvidede den gamle resolution med den tilføjelse, at konstitutionen straks skulle meddeles til bispen og til Danske Kancelli.⁵³

Dermed var problemet løst ved, at man dels sikrede hertugen konstitutionsretten dels fik understreget, at den var resultatet af en kongelig nådesakt, som ikke blev bragt i forbindelse med hertugens påstande om nedarvede rettigheder. Kancelliet havde i

sine overvejelser klart støttet bispens opfattelse, men da afgørelsen tog hensyn til den praktisk set bedste løsning, gav den hertugen mulighed for med sin kendte spidsfindighed at tolke den som et nederlag for Tetens.

Umiddelbart efter afgørelsen skrev Tetens, der under sagens behandling opholdt sig i København, til hertugen.⁵⁴ Biskoppen antog, skrev han, at Christian August nu selv af den kgl. resolution ville indse, at hans anskuelse havde været urigtig. Derfor havde han den tillid til hertugens ædlere følelser, at han angrede den krænkelse, han havde tilføjet en mand i Tetens' alder og embedsstilling. Og brevet sluttede: » . . . jeg forsikrer Dem oprigtig, at jeg er ligeså tilbøjelig til at tilgive, som jeg håber at kunne for fremtiden være sikker for at ej lettelig slige angreb på mit embeds agtelse og rettigheder vorde fornyede«.

Det var langt fra en tone, som kunne appellere til hertugens ædlere følelser, så meget mindre som han måtte opponere mod alt, der i mindste måde kunne udlægges, som om han anerkendte en begrænsning i de rettigheder, han påberåbte sig. Hele hans politik var i stort og småt knyttet til hævdelser af disse rettigheder, som han bevidst undgik at præcisere.

Efter mange overvejelser, hvorom de bevarede koncepter vidner, lod hertugen overinspektoratet sende Tetens et svar, som han selv havde konciperet.⁵⁵ Heri afvistes Tetens tolkning af den kongelige resolution, der slet ikke omtalte bispens handlemåde, som en godkendelse af denne. Resolutionen gik alene ud på, hvordan det skulle være i fremtiden, og ordningen af 1825 måtte forstås sådan, at hertugen havde konstitutionsretten, hvis en konstitution var nødvendig. Hertugen opfattede med andre ord den nye kongelige resolution som en tolkning og præcisering af den gamle.

Til sidst i skrivelsen lod Christian August overinspektoratet meddele, at han ikke mere ville modtage skrivelser direkte fra biskoppen. De skulle stiles til overinspektoratet. Herpå svarede Tetens med en beklagelse af, at hertugen endnu ikke ville indse, at han havde uret. Resolutionen viste, at hertugen ingen konstitutionsret havde haft, men nu havde kongen givet ham den. Retten lå ikke, som hertugen hævdede, i sagens natur.

Biskoppen kunne naturligvis ikke sige noget til, at hertugen ikke ville modtage tjenstlige breve direkte fra ham, skønt han

havde gjort det nu i 20 år. Dog kunne det vel ikke, fortsatte Tetens med den spidseste pen, være stolthed, der lå bag hertugens beslutning. Det kunne næppe ligge under hertugens værdighed at modtage breve fra bispens hånd. Ingen kunne fortænke hertugen i, at han ville værge sine rettigheder, »men man måtte billigen fortænke mig, hvis ikke også jeg søgte med alvor at afvise ethvert indgreb i mine rettigheder: jeg mener ikke mine personlige, men de rettigheder, som er mit embedes og således min konges«.

Hermed sluttedes meningsudvekslingen om denne sag. Med hensyn til rækkevidden af de augustenburgske rettigheder lå biskoppen og kancelliet utvivlsomt på linie, men det gjorde det hele uklart, at man i København ikke ønskede direkte at sige, at Tetens havde handlet korrekt. På flere punkter mærkes netop på dette tidspunkt en tendens hos kongen til at stille sig imødekommende over for augustenborgerne, og det prægede også afgørelsen af denne sag.

Det har været almindeligt at regne hele modsætningen mellem biskop Tetens og Christian August for et af tidens udtryk for de nationale modsætninger. I 1840'erne kom også spørgsmålet om sproget til at spille med i modsætningsforholdet, men det er vigtigt at fastholde, at striden i sit udspring og videre forløb var en fortsættelse af den tidligere strid om den administrative placering af Als. Det sproglige var sekundært i forhold til den administrative problematik.

Pastor Jørgen Hansen var allerede i 1839 ganske stærkt forbundet med den begyndende bevidst danske bevægelse i Nord-slesvig.⁵⁶ Det er imidlertid helt klart, at det intet har betydet for konstitutionsstriden. Hertugen lod Jørgen Hansen vide, at han ikke reagerede mod ham personligt.⁵⁷ Det var ikke pastor Hansen, der var årsag til kampen, og den kan ikke karakteriseres som et udslag af de sprogligt-nationale modsætninger, som en lidt senere tid kom til at kende til.

Sammenstødet om konstitutionsretten markerede imidlertid særdeles klart modsætningen mellem hertugen og bispen. Bruddet var nu ulægeligt. Hertugen måtte tydeligere end før se Tetens som en fare for sin argumentation ud fra de augustenburgske rettigheder, fordi biskoppen bevidst søgte at hævde den danske centraladministrations opfattelse af rettighedernes begrænsning.

Det fik konsekvenser, da det sproglige røre føjedes til disse administrative problemer.

Sproppetitioner fra Als.

Bortset fra den polemik, der fandt sted i forbindelse med drøftelsen af den administrative placering af Als i årene efter 1812,⁶⁸ er tegn på interesse for de sproglige problemer sjældne på øen, før sprogsagen i 1836 førtes frem i de slesvigske stænder. Et enkeltstående tilfælde fra Asserballeskov kan nævnes for kuriositetens skyld.

Hertugen havde i 1831 imødekommet en bøn, som lærer C. P. Hansen⁶⁹ havde nået at fremsætte før sin død, og havde givet hans enke lov til i otte år at nyde embedets indtægter mod at lønne og underholde en seminarist til at forestå undervisningen.⁶⁰ Det skete som en anerkendelse af Hansens pligttopfyldende og dygtige tjeneste gennem ti år. Kancelliet protesterede kraftigt mod denne ordning, som efter dets mening stred mod både de almindelige regler for vakante embeders besættelse, lovgivningen om embedets tarv og det augustenburgske skoleregulativ.⁶¹ Hertugen fastholdt imidlertid sin afgørelse og slog blandt andet på, at regulativet af 1825 gav ham patronatsret som hidtil, og da tilfælde som det foreliggende tidligere havde foreligget, måtte han have retten på sin side.⁶² Det er karakteristisk, at Christian August selv i små konkrete sager som denne understregede sin ret til fuldtud at bestemme i skoleanliggender, dels fordi han ville hævde sin ret, dels fordi han ville opretholde mulighederne for at administrere på den patriarkalske måde, man havde fulgt hidtil på det augustenburgske område med alle dens dyder og lyder.

Trods kancelliets gentagne indsigelser opretholdtes den fordelagtige ordning for enken helt til 1836. Som interimslærer ansattes den senere så bekendte L. G. Kjærbølling, der hidtil havde været medhjælper hos den gamle degn Becker i Asserballe.⁶³ Da Kjærbølling efter Beckers død blev degn i Asserballe,⁶⁴ blev stillingen i Asserballeskov dog igen besat på normal måde.

Blandt ansøgerne til embedet var da huslæreren på Hjortspring, Jakob Hansen Jakobsen, der var født i Humtrup i Syd-slesvig og dimitteret fra Tønder i 1828.⁶⁵ Han kunne opvise anbefalinger fra pastor Prehn i Bjolderup og pastor Bjørnsen i Oxen-

*Peter Christian Koch (1807-1880).
Redaktør af „Dannevirke“. Træsnit
af H. P. Hansen, Frederiksborg.*

vad, men desuden havde han en fortaler i lærerenken i Asserballe. Hun skrev til overinspektøren, at han burde foretrækkes trods det, at han havde en ringere eksamen end de andre ansøgere. Grunden til, at hun interesserede sig for ham, var foruden hans satte alder, at han var det tyske sprog mægtig, meddelte hun.⁶⁶

Præsten i Asserballe kunne dog afsløre, at fru Hansens interesse i Jakobsen nok så meget skyldtes, at han vistnok var villig til at gifte sig med hende.⁶⁷ Men fru Hansen har dog under alle omstændigheder ment, at en henvisning til Jakobsens færdighed i tysk ville være en anbefaling. Om dette eller udsigten til at få problemet med enkepensionen klaret har været afgørende, får stå hen. I hvert fald fik Jakobsen overdraget forvaltningen af embedet i et halvt år, dog uden løfte om fortsættelse eller befordring.⁶⁸ Prøvetiden må være faldet uheldigt ud. Enten det var, fordi han ikke fagligt slog til, eller fordi han ikke giftede sig med enken,⁶⁹ så reddede hans tyske sprogkundskaber ham ikke fra at blive afskediget til mikkelsdag.⁷⁰

Lærerenkens henvisning til tysk som kvalifikation falder karakteristisk nok sammen med det tidspunkt, da hele sprogproblemet tages op i stænderne. Men først i 1838 kom spørgsmålet til realitetsforhandling i den slesvigske forsamling, og det sporede også på Als. På den store petition, den såkaldte »monstre-adresse«, med næsten 1200 navne fra hele Nordslesvig, som krævede dansk embeds- og rettergangssprog, havde »befuldmægtigede« fra alle sogne i Als Sønderherred skrevet under.⁷¹ Fremgangsmåden var, at man lod én mand i sognet skrive under for alle dem, der støttede andragendet, og tallet på dem blev anført.⁷²

Professor Flor havde bedt redaktøren af »Dannevirke«, P. Chr. Koch, som forestod arbejdet med adressen, om at sende en afskrift til pastor Jørgen Hansen i Notmark eller til den alsiske stænderdeputerede, Chr. Bonefeldt i Ulkebøl.⁷³ Petitionen kom ret sent til Als, og der blev ikke megen tid til at samle underskrifter. Alligevel lykkedes det altså at sikre en god tilslutning på den sydlige del af øen med det augustenburgske distrikt. Knud Fabricius tilskriver pastor Hansen æren herfor, og vi ved også, at det var Jørgen Hansen, der returnerede petitionen med underskrifterne til Haderslev.⁷⁴ Dog har han givetvis arbejdet yderst forsigtigt med sagen. For ikke at udfordre hertugen søgte han at lade mindst muligt komme frem i lyset om sin forbindelse med kredsen omkring »Dannevirke« i Haderslev.⁷⁵

At den alsiske tilslutning til kravet om dansk retsprog ikke passede Christian August er givet. Han var under stænderdebatten om sproget i 1838 en af hovedmodstanderne af tanken om dansk rets- og administrationssprog i Nordslesvig. I fuld konsekvens af de synspunkter, han fremførte, gik han i stedet varmt ind for det forslag om 4 tysktimer i de nordslesvigske landsby-skoler, som i stænderne forbandtes med kravet om dansk øvrighedssprog. Derfor må det have harmet ham, at han i »Kjøbenhavnsposten« kunne læse, at alsingerne og ærøboerne, så vidt det var bladet bekendt, ingenlunde havde ytret ønske om at få indført det tyske sprog i deres skoler.⁷⁶ Artiklen blev endog citeret i stændersalen,⁷⁷ men da havde hertugen sørget for, at en anden tilkendegivelse fra Als gjorde indtrykket af de alsiske stemninger mere kompliceret.

Fra Slesvig havde han skrevet til sin trofaste hjælper, herreds-

foged Momme Heseler Steffens i Nordborg, og opfordret ham til at skaffe en adresse fra Nordals til at modvirke det indtryk, de danske synspunkter blandt bønderne i det augustenborgske distrikt havde gjort.⁷⁸ Det lykkedes Steffens med kort varsel at samle hele 615 underskrifter på en adresse, der på tysk krævede ikke blot tysk-undervisning i skolerne, men også opretholdelse af det tyske retssprog.⁷⁹ Underskriverne var for størstedelen gode nordalsiske bønder, og situationen blev altså den, at beboerne på det hertugelige Sydals klart hævdede det danske synspunkt, mens der fra det kongelige Nordals forelå et ganske kraftigt indlæg til fordel for bevarelsen af tysk som øvrighedsprog.

Nis Hanssens virksomhed på Als.

Det arbejde, herredsfoged Steffens udførte for at samle tilslutning til den nordalsiske adresse, fik et efterspil, som dels fortæller om den aktivitet, der udfoldedes på øen, dels kaster lys over vanskelighederne ved at vurdere værdien af datidens petitioner som udtryk for underskrivernes synspunkter. Efterspillet tog sin begyndelse, da den unge sønderjyske teolog Nis Hanssen, et årstid efter at petitionen var kommet i stand, fik mulighed for at afsløre den fremgangsmåde, Steffens havde benyttet sig af. Nis Hanssen virkede på den tid ivrigt fra København for at udbrede danske bøger i Nordslesvig og havde knyttet mange personlige forbindelser i den anledning.⁸⁰

Under overskriften: »Hvorledes en petition, om det tyske sprogs indførelse i de danske skolars undervisningsgenstande, blev kaldet ilive i Nørreherred på Als«, offentliggjorde Nis Hanssen i oktober 1839 i »Kjøbenhavnsposten« et brev »Fra en af de dygtigste bønder på Als«. ⁸¹ Jørgen Hansen oplyser i sine erindringer, at brevskriveren var den stænderdeputerede Chr. Bonfeldt.⁸²

Af brevet fremgik, at en artikel i det dansksprogede ugeblad i Sønderborg⁸³ havde frarådet alsingerne at underskrive den store petition om dansk rets- og embedssprog. Tværtimod burde de underskrive et andragende, som var under forberedelse, om at få undervisning i tysk i landsbyskolerne. Hertil føjedes, at det var et almindeligt ønske, at alt måtte blive ved det gamle med hensyn til rets- og embedssproget. Yderligere, hævder Nis Hanssens hjemmelsmand, udbredtes i befolkningen den påstand, at hen-

Nis Hanssen (1808-66) var født i Øster Højst. Han virkede under sin studietid aktivt for danskheden i Sønderjylland, delvis i modsætning til kredsen omkring Flor. Fra midten af 1840'erne gled han i baggrunden. Han døde som præst i Vester Sottrup. Fotografi.

sigten med at indføre dansk sprog var at bane vejen for de danske indretninger, som ikke huede nordslesvigerne: akcise, rigsbanksedler etc.

Straks efter artiklens fremkomst i det sønderborgske ugeblad lod Steffens alle husejere sammenkalde til forskellige steder i herredet, og han og et par hjælpere mødte op med petitionen, som blev læst op på tysk. Efter Bonefeldts referat spilledes særlig på det argument, at man måtte skrive under for at sikre sig mod at få påtvunget de nævnte danske indretninger. Om underskrivernes motiver nævnte Bonefeldt, at de fleste skrev under for ikke at gøre deres øvrighed imod, andre, fordi de fandt det godt, at deres børn lærte tysk, når nu det tyske retssprog skulle vedblive. Nogle ville slet ikke skrive under, og adskillige havde siden fortrudt, hed det i brevet. Det betragtedes iøvrigt, hed det i Nis Hanssens gengivelse af Bonefeldts oplysninger, som skæbnens straf, at herredsfogeden under sin ivrige agitation var faldet af vognen og havde skadet sig slemt.

Artiklen satte både hertugen og herredsfogeden i affekt. Stef-

Professor Christian Flor (1792-1875). Maleri af Constantin Hanssen. Frederiksborg.

fens skrev, hvad han kaldte »et større opus« mod Nis Hanssen, og efter at han havde læst uddrag af det for Christian August, lod han en del af det indrykke i det sønderborgske ugeblad.⁸⁴ Antagelig er denne anonyme artikel trykt i nr. 36 af ugebladet, men dette nummer lader sig ikke mere fremskaffe.

Et kommenterende referat af artiklen i »Kjøbenhavnsposten«,⁸⁵ indsendt af en anonym »sundeviter«, tyder dog på, at artiklen er identisk med en opsats »Fra Als Nørreherred i november 1839«, som »Fyens Stiftstidende« bragte den 18. november 1839.⁸⁶ Redaktøren i Odense medgav stykket den oplysning, at det stammede »fra en højst agtværdig indsender«, og at det var optaget »så meget villigere, som adgang til offentligheden bør stå enhver åben, hvor det gælder om at afvise personlige angreb og lidenskabelige invectiver⁸⁷ og red., stedse hyldende regelen: »Audiatur et altera pars«,⁸⁸ ønsker at bidrage sit til at sætte forholdene i deres sande lys«. Nærmere kan man vist ikke komme til at sige, at forfatteren er Steffens, når navnet ikke skal nævnes.

Det hævdedes i artiklen, at Steffens slet ikke havde medvirket

ved petitionens tilblivelse. Han havde siddet roligt hjemme i Nordborg, mens petitionen blev skrevet under rundt om i landsbyerne. Det var ondsindet snak at hævde, at han ligefrem var kommet til skade under agitationen. Ganske vist havde han kvæstet sin albue omkring den tid, men det var sket, da han gled på trappen foran tinghuset i Svenstrup undervejs til et møde med amtets landsbysmede.

Derudover indeholdt indlægget et veltalende forsvar for det synspunkt, at tysk af praktiske grunde burde gøres til skolefag for de dansktalende børn. Men det blev fremhævet, at der ikke heri lå en underkendelse af det danske sprog. Det danske sprog er uundværligt, hed det med spærrede typer, »og i bestandigt samkvem med tyske og danske ønsker vi kun at have lejlighed til at kunne lære begge sprog«.

Den bedste repræsentant for denne anskuelse var, understregede artiklen, herredsfoged Steffens selv. Hans børn var født i Kiel og opdraget på tysk. Men så længe han havde været i Nordborg, havde han ladet børnene undervise i det danske sprog, og han havde ladet dem konfirmere på dette sprog, selv om sognepræsten, provst Thomsen, havde ladet ham have frit valg mellem at lade forberedelsen ske på dansk eller tysk.

I denne henseende fulgte Steffens altså samme praksis som sin forgænger i embedet, herredsfoged Fürsen.⁸⁹ Men som Fürsen beklagede også Steffens, at tysk i 1821 var forsvundet fra Nordborg kirke,⁹⁰ og i petitionen fra Nørreherred om tyskundervisningen var dette netop et af ankepunkterne. Fürsen havde tidligere i danskens fremtrængen som enerådende prædikesprog i Nordborg set et eksempel på den danisering, der var sat i gang o. 1812, og Steffens fulgte nu denne linie op i nær forståelse med her-tugen.

De krydsende motiver i hele sprogdebatten afsløres dermed ganske godt, for heller ikke Nis Hanssen, som gav anledning til denne udladning på Als, var modstander af, at dansk og tysk trivedes ved siden af hinanden. Hverken hans svoger, P. Chr. Koch, eller professor Flor var tilfredse med den artikelserie, han i 1839 i »Kjøbenhavnsposten« havde skrevet om sprogforholdene i her-tugdømmet Slesvig.⁹¹ Nis Hanssen erklærede i artiklerne, at han ville bekæmpe danske forsøg på »at berøve Slesvig dets ejendom-

melige privilegier og statsindretning« med samme kraft, som han gik imod slesvig-holstenernes anmasselser, når de ville have de danske slesvigere til at opgive deres tungemål og nationalitet for at glide ind i et Slesvig-Holsten.

Om skolesproget erklærede Nis Hanssen, at han meget ønskede, at flere bøndersønner opnåede den færdighed, at de mundtligt og skriftligt kunne udtrykke sig både på dansk og på tysk uden meningsforstyrrende fejl.⁹² Derfor mente han også, at han burde forsvare ophavsmanden til forslaget om tysk-undervisning i de nordslesvigske landsbyskoler, Petersen-Dalby, mod de angreb, han var blevet udsat for i Danmark. Petersens forslag om tysktimer og Nis Lorenzens om dansk retssprog var, skrev Nis Hanssen, »lige vel begrundede i de dansktalende slesvigeres interesse og ønske«.

Nis Hanssen lagde ikke skjul på, at der lå en taktisk hensigt i disse bemærkninger. Hvis nogen mente, at han indrømmede det tyske sprog for megen ret, ville han hævde, at det var nødvendigt for at få bøndernes støtte. Til P. C. Koch skrev han, at ville man vinde bønderne i de sydlige, dansktalende egne af Slesvig, måtte man ikke gøre mine til at fratage dem det tyske sprog, som vanen havde gjort dem kær, og som de havde så megen brug for.⁹³ Men netop de sidste ytringer viser, at der dog ikke var mere taktik i hans holdning, end at han også selv sympatiserede med bøndernes interesse for det tyske sprog og indrømmede deres nytte af det.

Situationen var altså i virkeligheden den, at synspunkterne på det sproglige problem ikke lå så langt fra hinanden hos de to parter, der stødte sammen om petitionen fra Nordals til fordel for det tyske sprog. Nis Hanssen kunne yderligere mødes med Steffens i erkendelsen af, at det politisk var et særdeles godt argument over for bønderne at slå på risikoen for, at den særlige slesvigske status ophævedes. Herredsfogeden udnyttede dette ved i sin agitation at sætte støtten til det tyske sprog i forbindelse med en afstandtagen fra alle forsøg på at »danisere« Slesvig. Nis Hanssen måtte på sin side imødegå denne argumentation ved at vise, at ingen med ønsket om at gennemføre dansk retssprog i de dansktalende egne tænkte sig at rokke ved Slesvigs særstilling.

Her har vi modsætningernes kærnepunkt. Debatten førtes nok

om sproget, men den kan ikke forklares som en national sprogstrid i moderne forstand, hvor man i den sproglige frigørelse ser forudsætningen for en befolknings selvstændige nationale og folkelige udvikling. En sådan tankegang var ganske fremmed for de implicerede i sprogstriden på Als i 1838. De kunne mødes i en nøgtern og praktisk anskuelse af problemerne omkring befolkningens danske modersmål på den ene side, det tyske retssprog og mulighederne for at lære børnene i landsbyskolerne noget tysk på den anden. Der var ikke tale om, at det ene sprog blev anset for mindreværdigt i forhold til det andet, eller at begrebet »modersmålet« havde en senere tids folkeligt-nationale dybde og næsten mystiske indhold.

Når man på Als i 1838 tilsyneladende diskuterede forholdet mellem det danske og det tyske sprog, var det kun på overfladen, man valgte den sproglige argumentation. I virkeligheden drøftede man ved hjælp af den sproglige problemstilling helt andre ting, nemlig hvordan Slesvigs stilling til kongeriget skulle opfattes og udvikles. For Steffens og bag ham hertugen gjaldt det om at hemme den ny-opdagede interesse for det danske sprog, fordi de frygtede, at denne interesse skulle føre til yderligere »dani-sering«, så Slesvigs selvstændighed i forhold til kongeriget efterhånden sløredes. Nis Hanssen og hans meningsfæller måtte på deres side gå imod en sprogbetragtning, som i sidste instans havde til hensigt at skille hertugdømmet fra Danmark, og de måtte ønske den sprogpolitik fremmet, som understregede forbindelsen mellem de to områder.

Derfor kunne de to parter nok i princippet se ens på de to sprogs ret til at leve side om side i hertugdømmet, men vejene måtte skilles, og modsætningerne uddybes, når det kom til de politiske konsekvenser af sammenstødet mellem de to sprog. Det sproglige problem i Sønderjylland kunne nok rejses som et rent praktisk spørgsmål: det var på den ene side besværligt, at et andet sprog end befolkningens eget skulle bruges i retsplejen, på den anden side var det nyttigt, at så mange som muligt lærte at klare sig på tysk, fordi mange forbindelser tydeligt gik sydpå. På disse præmisser førtes sagen som bekendt også frem i stænderne. Men sprogsagen kunne ikke holdes inden for denne praktiske ramme. Så snart man tog den op, stødte man på hele problemet

om Slesvigs statsretslige stilling i monarkiet, og dette spørgsmål var så bundet til modstridende politiske interesser, at praktiske hensyn og sproglige argumenter ikke mere kunne være det eneste afgørende. Det er denne baggrund for debatten om det sproglige, man må regne med ved stridighederne på Als, hvad også vil fremgå af det følgende.

Hertugens modtræk mod Nis Hanssen.

For hertugen af Augustenborg var det politiske moment i sprogsagen helt afgørende, og fra ham kom også det kraftigste modstød mod Nis Hanssens offentliggørelse af omstændighederne ved tilblivelsen af den nordalsiske petition. Christian August skrev egenhændigt en erklæring, vendt mod Nis Hanssen, og han formulerede den, så den i det ydre fremstod som en udtalelse fra samtlige synsmænd og repræsentanter i Nordborg amt. Det lykkedes at få synsmænd og repræsentanter — ialt 18 — til at skrive under på erklæringen, som dateredes »Guderup i Nordborg amt i december 1839«. Hertugens paternitet til erklæringen fremgår af hans brevveksling med dr. Steffens og af papirerne i hans arkiv.⁹⁴

Erklæringen blev sendt til alle de blade, der havde aftrykt Nis Hanssens artikel efter »Kjøbenhavnsposten«, men kun i »Fyens Stiftstidende« blev den optaget. Efter en passende ventetid blev erklæringen derpå i begyndelsen af 1840 antagelig mod betaling også trykt i »Altonaer Mercur« med en tilføjelse om den kranke skæbne, den havde lidt i de danske aviser.⁹⁵

I erklæringen lader hertugen synsmændene og repræsentanterne tage til genmæle mod beskyldningerne mod Steffens. Det skjultes ikke mere, at herredsfogden havde forfattet petitionen, men, hed det, han havde gjort det på bøndernes opfordring, og dens indhold stemte ganske overens med deres anskuelser og ønsker. Petitionen indeholdt ikke andet, end hvad enhver fornuftig mand i amtet ønskede.

Videre hed det, at da kirke- og skolesproget var dansk, og da lensbreve, obligationer, testamenter etc. blev skrevet på dansk, så måtte man spørge: »Hvortil i alverden skulle da endnu mere dansk nytte os?!« Med hensyn til de danske retsdokumenter talte hertugen her mod bedre vidende, hvad hans eget distrikt angik. Heller ikke på Nordals var tilsyneladende det danske sprogs stilling så lys, som det lød i denne erklæring (se s. 148).

Større vægt lagde hertugen da også på at understrege, at færdighed i at tale tysk var nødvendig for alle de slesvigere, der som håndværkere ville på valsen, for dem, der ville ind i handelsstanden, eller som blev soldater og kom til at ligge i garnison i Flensborg, Slesvig eller Rendsborg. Både dansk og tysk sprog havde indfødsret i hertugdømmet, men forskellen var, at man ved hjælp af tysk kunne klare sig også i den halvdel af Slesvig, hvor der taltes dansk. Derimod blev man ikke forstået syd for Flensborg, når man kun talte dansk.

Slesvigerne havde desuden så godt som ingen handels- eller pengeforbindelser med Danmark. Korn, flæsk, smør etc. blev afsat til Holsten eller Hamborg. Heste og kreaturer blev for størstedelen opkøbt af tyske prangere, og ved slige lejligheder havde erfaringen lært mangan slesvigsk bonde nytten af at kunne tysk. Med stigende kultur og velstand ville handelsforbindelsen med Holsten og Tyskland vokse, og det tyske sprog ville som følge heraf mere og mere få indpas hos den dansktalende slesviger.

I disse betragtninger genfindes de argumenter, Christian August i disse år førte frem mod det danske sprog i og uden for stænderne. Hans yndlingssynspunkt, at »folket ikke er til for sprogets skyld, eller for at tale et bestemt sprog, men sproget af forsynet er bestemt til at tjene til menneskeslægtens nytte og gavn« optræder på en central plads i erklæringen. Hertugens konklusion måtte med dette udgangspunkt blive, »at hver mands egen interesse byder ham at lægge sig efter det sprog, som er ham det nyttigste«. Med det tyske sprog kunne man gøre sig forståelig i en stor del af den civiliserede verden, og derfor var det et begribeligt ønske, der var udtalt i petitionen om, at der i alle skoler måtte gives børnene lejlighed til at lære tysk.

Udtrykkene var altså hertugens, men det har næppe voldt vanskeligheder at få synsmændene til at godkende ønsket om undervisning i tysk med deres underskrift. Samtidig overtog de så også ansvaret for den opfordring til dr. Steffens om at forfatte petitionen, som jo i virkeligheden stammede fra hertugen selv. At det kunne lade sig gøre hænger nok sammen med, at de nordalsiske bønder måtte føle sig ramt af Nis Hanssens påstand om, at de havde ladet sig presse og narre til at støtte petitionen. Hertugen

havde klogt i erklæringen indflettet en passus om, at bønderne i Nordborg amt hverken var »børn eller slaver af deres øvrigheds ønsker«, men at de meget vel vidste, hvad de havde »at gøre og lade«. Det er ikke urimeligt at antage, at synsmændene har følt det nødvendigt med en erklæring af denne art til at afvise de ydmygende beskyldninger for afhængighed af herredsfogeden.

Antagelig har også hertugens meget grundige udnyttelse af hele argumentationen omkring Slesvigs selvstændighed i forhold til kongeriget fristet synsmændene til at skrive under. I erklæringen blev det fremhævet, at den nordalsiske petition ikke havde været rettet mod det danske sprog, men mod de planer, der nu var fremme om at kuldkaste »en stor del af vore gamle indretninger og de i århundreder hos os bestående forhold«. Nis Hanssen og hans fæller, hed det videre, bestræbte sig under foregivende af at udbrede det danske sprog på at berøve slesvigerne deres slesvigske nationalitet og uafhængighed, at gøre dem til danske og hertugdømmet Slesvig til en dansk provins under navn af Sønderjylland. Og erklæringen fortsatte:

»I århundreder har Slesvig været et for sig selv bestående hertugdømme, i århundreder har Slesvig haft en fra Danmark særskilt forfatning, lovgivning og administration, og i århundreder har kongerne af Danmark ført titelen af hertug af Slesvig til bevis på, at Slesvig ikke er en provins af Danmark, men et for sig selv bestående fyrstendømme . . . Vi, og sikkerligen den største del af slesvigerne med os, er af den mening, at det er såvel denne fra Danmark særskilt bestående lovgivning og administration, og hertugdømmet Slesvigs ejendommelige forfatning og nationalitet som dets forbindelse med Holsten og det nordlige Tyskland, vi har at takke for, at vore kår her i almindelighed er bedre end bondens i Danmark.

Af disse grunde ønske vi slesvigere ikke at blive omskabt til sønderjyder eller at ombytte vor, ved en blanding af tysk og dansk i tidens løb opståede, ejendommelige nationalitet med nogen anden, mindst med en sådan, som den omtalte Nis Hanssen og hans parti så gerne vil påtvinge os«.

Nis Hanssens svar.

Denne erklæring vakte opsigt og måtte udløse et modstød fra

Dr. jur. Momme Heseler Steffens (1790-1849), herredsfoged i Nørre og Egen herreder på Als 1829-49. Steffens var født i Tønder og blev en af den augustenborgske hertugs håndgangne mænd i det politiske spil op til 1848. Under oprøret søgte han at bevare loyaliteten mod den danske konge. Blyantstegning af Carl Hartmann 1845-46. Frederiksborg.

Nis Hanssen og hans forbindelser på Als. Det forblev ingen hemmelighed, at hertugen var erklæringens forfatter, og biskop Jørgen Hansen fortæller i sine erindringer, at han i harme over »sagens hele usselhed« stod Bonefeldt bi i den videre fejde.⁹⁶ Dog gik de to så forsigtigt til værks, at man i den augustenborske kreds ikke blev klar over, hvem Nis Hanssens alsiske hjemmelsmand egentlig var. Steffens blev af Hanssens egne oplysninger i »Fædrelandet« forledt til at tro, at korrespondenterne alle skulle findes i Nørreherred.⁹⁷

Steffens opdagede også først ved at læse om det i avisen,⁹⁸ at den farlige Nis Hanssen havde gennemrejst herredet for på stedet at sætte sig ind i forholdene. Da herredsfogeden derefter undersøgte sagen, viste det sig, at Nis Hanssen i slutningen af januar eller begyndelsen af februar var rejst fra by til by i herredet. Endog gennem selve Nordborg var han kommet på vej fra Mels, og han havde overnattet to nætter i Lavensby kro, som med den lærde herredsfogeds ord var »eine wahre Spelunke«.⁹⁹ Steffens stævnedede, efter at han havde fået disse oplysninger, synsmanden

og kromanden fra Lavensby til tinghuset, for at de kunne forklare, hvordan »omstrefjende pak uden natseddel og pas havde kunnet få nattekvarter«. ¹⁰⁰

Resultatet af sine undersøgelser på rejsen, suppleret med oplysninger i breve, antagelig fra Bonefeldt og pastor Jørgen Hansen, offentliggjorde Nis Hanssen derpå i »Fædrelandet« i form af et »Åbent og åbenhjertet sendebrev til de 18 synsmænd og repræsentanter i Nordborg amt«. ¹⁰¹ Heri mere end antydede han, hvad man fra Als havde meddelt ham, at synsmændenes erklæring var skrevet på Augustenborg. Han gik i rette med dem, fordi de så villigt havde ladet sig bruge til at fremme andres formål, og han bebrejdede dem, at de havde tiltaget sig en ubeføjet myndighed ved uden fuldmagt at skrive under på en erklæring på hele herredets vegne.

Imidlertid skal man bemærke, at selv om Nis Hanssen var klar over og heller ikke skjulte sin viden om, at bønderne ikke selv havde forfattet erklæringen, brugte han det meste af sendebrevet til at argumentere mod påstandene i erklæringen. Nis Hanssen mente, at synsmændene i vrede havde ladet sig rive med til at skrive under på ting, de ved rolig overvejelse næppe havde sat deres navn under. Men han nøjedes ikke derefter med, som professor Nicolaus Falck havde gjort i »Neues Staatsbürgerliches Magazin«, at se de nordalsiske bønders optræden som udtryk for, hvor let en stor del af befolkningen lod sig lede eller forlede, og for den ringe selvstændighed, hvormed folket (o: landbefolkningen) behandlede sine vigtigste anliggender. ¹⁰² Tværtimod gik Nis Hanssen ind på petitionens og erklæringens synspunkter og søgte at gendrive dem.

Det hænger antagelig sammen med hans tidligere nævnte opfattelse, at det gjaldt om at vinde bønderne, og han har ment, at de alsiske bønder ikke har været utilbøjelige til at acceptere dele af argumentationen fra kredsens omkring hertugen. Derfor gjaldt det for Nis Hanssen om dels at få understreget, at det ikke blot var ham og en lille gruppe om ham, der forsvarede det danske sprog, men selve flertallet i den slesvigske stænderforsamling. Det var ham i den forbindelse en særlig tilfredsstillelse at kunne henvise til Falck og dennes vurdering af stemningen i Nordslesvig med hensyn til sproget. Professor Falcks holdning på dette tids-

punkt fik iøvrigt hertugens tilhængere til at rase. Falck er og bliver en bedrøvelig helt, en rigtig emmerlever, skrev tøndringen Steffens med en hentydning til Nicolaus Falcks fødested.¹⁰³

Imidlertid er det mest interessante, at Nis Hanssen fortsat valgte at gå ind på modstandernes argumentation og vise, at han stort set lå på linie med den. Han gentog, at ingen mere end han anerkendte Slesvigs ejendommelighed, og ingen forsvarede ivrigere end han Slesvigs selvstændighed. Men han ønskede lige så lidt at gøre Slesvig afhængigt af Holsten og det tyske forbund, som at se det blot som en provins under kongeriget. Efter Nis Hanssens mening havde Slesvig i sig så mange elementer til et friskt og rørligt folkeliiv, at det godt kunne danne en selvstændig del af det danske monarki og tillige være et naturligt mellemlid mellem Danmark og Holsten. »Vi vil hverken være jyder eller holstenere og allermindst slesvig-holstenere i dette ords politiske betydning, men vi vil være og forblive slesvigere, tyske og danske, som naturen fører det med sig«, skrev han med udhævet skrift.

Ligeledes gentog han, at det også efter hans mening var ønskeligt, at slesvigerne lærte tysk. Han indrømmede gerne det tyske sprog *indfødsret* i Slesvig, kun ville han ikke give det *eneret*.¹⁰⁴ Dog fandt han det ikke bydende nødvendigt, at børnene lærte tysk i skolen. I soldatertjenesten og ved handelssamkvemmet mod syd lærte slesvigerne let det nødvendige tysk. Det viste erfaringen. Enhver daglejer, der havde besøgt de holstenske markeder et par gange som hestetrækker eller oksedriver, var et praktisk eksempel herpå.

Når konsekvenserne af synspunkterne skulle drages, skilte Nis Hanssen sig altså tydeligt nok fra sine modstandere. I virkeligheden må man sige, at hele denne sprogstrid på Nordals i årene 1838-40 mellem Nis Hanssen og hans meningsfæller på den ene side og den augustenburgske kreds på den anden var en kamp om ud fra nogenlunde den samme vurdering af bøndernes holdning at få dem til at drage forskellige slutninger på ensartede præmisser. Hertugen og hans hjælpere arbejdede på selve stedet med personligt og direkte tryk på de enkelte, Nis Hanssen virkede indirekte gennem sit arbejde for at udvide de danske læse-

muligheder¹⁰⁵ og direkte gennem aviserne og sine kontaktmænd, som holdt sig i det skjulte.

Petitionen fra Nordals 1840.

For at bringe sine synspunkter ud på Nordals, sendte Nis Hanssen særtryk af sit sendebrev til synsmændene og repræsentanterne i Nordborg amt med en venlig tilegnelse. Den eneste, der ikke fik, var synsmand Fr. Jepsen.¹⁰⁶ Hanssen må under sit ophold i Nørreherred have fået vished for, at Jepsen var forbindelsesleddet mellem Augustenborg og de nordalsiske bønder.

Straks efter offentliggørelsen af sendebrevet påstod dr. Steffens over for hertugen, at repræsentanterne og synsmændene var rede til at afvise Nis Hanssens »sludder og hans grovheder med en djærv svarskrivelse«.¹⁰⁷ En sådan afvisning kendes ikke, men da den slesvigske stænderforsamling senere på året 1840 igen behandlede sprogsagen, lykkedes det påny at fremkalde en adresse fra Nørreherred til forsvar for det tyske sprog.

På det tidspunkt var, især takket være Christian Augusts målbevidste arbejde i og uden for stænderne, flertallet af de stænderdeputerede blevet vendt mod det danske retssprog, og man bekæmpede sprogreskriptet af 14. maj 1840. Med dette reskript havde Christian VIII fulgt opfordringen fra stænderflertallet i 1838 og havde påbudt indførelsen af dansk øvrigheds- og retssprog i de dansktalende dele af Nordslesvig. Samtidig bestemte reskriptet, at der i landsbyskolerne skulle indføres frivillig undervisning i tysk tre timer ugentligt uden for den normale skoletid.¹⁰⁸ Hvor læreren magtede denne undervisning, skulle den begynde med det samme, og udgiften skulle afholdes af statskassen.

I stænderne søgte flertallet nu til støtte for argumentationen *mod* det danske retssprog og *for* undervisningen i tysk bl. a. at vise, at den nordslesvigske befolkning nok ville lære tysk, men at den ikke ønskede dansk retssprog. I Slogs herred satte den stænderdeputerede Thies Steenholdt fra Ravsted under indflydelse af hertugen sig i spidsen for en petitionsbevægelse mod sprogreskriptet.¹⁰⁹ Fra Broager og Sottrup sogne samt fra Als Nørreherred kom lignende adresser, som hertugens hjælpere havde fremmet.¹¹⁰

Adressen fra Nordals var denne gang skrevet på dansk. Den

var underskrevet af 19 kommuneforstandere, repræsentanter og synsmænd fra Nordborg amt, og også ved denne lejlighed havde Fr. Jepsen været aktiv ved arbejdet med den. Steffens kunne oplyse, at Jepsen havde skaffet underskrifterne fra sine kolleger. Gennem justitsråd Dröhse blev petitionen fremlagt i stænderne.¹¹¹ Hertugen undgik officielt at have forbindelse med den.

Petitionens indhold lå på linie med de øvrige petitioner, der med inspiration fra Augustenborg gik til Slesvig mod sprogreskriptet. Man krævede sprogreskriptet ophævet, i det mindste for Nordborg amt, og man stillede krav om, at der indførtes fire timers ugentlig undervisning i tysk i selve skoletiden. Som ved tidligere lejligheder slog adressen desuden stærkt på frygten for »den danske propaganda«. Ængstelsen for danske institutioner og danske skikke blev understreget.

Fra Sydals lød igen andre toner. Navnlig fra Ulkebøl og Tandslet sogne kom der kraftig tilslutning til den store takadresse til kongen for sprogreskriptet.¹¹² Den var forfattet af Chr. Flor, og underskriftindsamlingen blev ledet af kredsen omkring »Dannevirke«. Man gætter næppe forkert, når man søger Bonefeldts indsats bag den markante støtte navnlig fra Ulkebøl.

Petitioners værdi som opinionsudtryk.

Som det her er vist, havde petitioner og erklæringer fra Nørreherred i sprogsagen ikke deres udspring i befolkningen selv. Initiativet udgik fra hertugen af Augustenborg. Han gik så vidt som til selv at forfatte den ene af tilkendegivelserne, og ellers førtes de i pennen af folk i hans omgivelser. Den samme kreds sørgede for at få dokumenterne frem til underskrift i befolkningen.

Det er helt tydeligt, at de to petitioner og erklæringen fra synsmændene skal betragtes som led i hertugens politiske argumentationsteknik. Han ønskede i stændersalen og over for offentligheden iøvrigt at kunne henvise til, at hans synspunkter havde støtte også i den bondestand, hvis interesser forkæmperne for det danske sprog påstod at forsvare. Derfor fremkaldte han tilkendegivelser, som han derpå kunne påberåbe sig. Det var en taktik. Christian August ganske hyppigt anvendte i sit politiske arbejde.

Rent umiddelbart fristes man derfor til straks at frakende

Nicolaus Falck (1784-1850) var født i Emmerlev. Professor i retsvidenskab ved universitetet i Kiel fra 1814. Falck anerkendte den nordslesvigske befolknings ret til dansk kirke- og retssprog, men fastholdt Slesvigs tilknytning til Holsten. Gengivet efter „Sønderjyllands Historie“.

adresserne værdi som udtryk for underskrivernes synspunkter. Professor Falck gjorde sig som nævnt til talsmand for denne anskuelse,¹¹³ og andre har ment noget lignende.¹¹⁴ Falck vendte sig med samme skepsis mod tilkendegivelserne fra Als som mod de adresser til forsvar for det danske sprog, der udgik fra Flor og »Dannevirke«-kredsen. I begge tilfælde forargedes han over misbruget af bøndernes lettroenhed og påvirkelighed, og han forbeholdt sig ret til selv at tolke nordslesvigernes opfattelse af spørgsmålet.

Her overfor står den tyske historiker Otto Scheels synspunkt. Han har fremhævet, at det ikke kan svække værdien af datidens petitioner, at de så ofte er akkurat enslydende. Det afgørende er for ham ikke, at initiativet til tilkendegivelserne blev taget uden for underskrivernes kreds. Derimod lægger han vægt på, at underskriverne må have bekendt sig til petitionernes krav og påstande, eftersom de med deres underskrift har gjort indholdet til deres egen viljesytring.¹¹⁵

Ser man på samtidens bedømmelse af petitionernes værdi, bør

man også bemærke, at når tilblivelsen af petitionerne kritiseredes, skete det oftest, fordi kritikerne tog afstand fra petitionernes indhold. Tilhængerne af det danske retssprog underkendte protesterne mod det under henvisning til, at de ikke dækkede underskrivernes synspunkter. Modstanderne af det danske sprog afviste med samme argumentation petitionerne til fordel for dansk sprog. Men begge parter søgte energisk at indsamle underskrifter på de adresser, enkelte ledende personligheder i de to lejre konciperede. Det var vilkårene for politisk meningsdannelse.

Vil man derfor danne sig et indtryk af, hvilke synspunkter petitioner og erklæringer dækkede over, må man prøve så nøje som muligt at klarlægge omstændighederne ved deres tilblivelse og underskrivelse. Man må søge klarhed over, hvordan underskrifterne blev skaffet. Netop tilkendegivelserne fra Nordals frembyder i så henseende særlige muligheder. Vi kan, når vi sammenholder vor viden om debatten omkring petitionerne med, hvad vi kan få at vide om underskrivelsen, nå et stykke i retning af at sandsynliggøre motiverne hos de dansktalende nordalsiske bønder, der lagde navne til.

Det er allerede nævnt,¹¹⁶ at Nis Hanssen fandt det umagen værd at gå ind på tankegangen i de forskellige aktstykker og polemisere mod den, skønt han kendte petitionernes oprindelse. Det må tages som et indicium for, at underskriverne ikke blot skal betragtes som vildledte og lettroende, men at der i tilkendegivelserne udtryktes tanker, der kunne finde genklang blandt bønderne. Nis Hanssens taktik kan ikke blot forklares som udslag af, at han ikke ville støde bønderne og derfor undgik at lade dem forstå, at de var en slags stemmekvæg. Han skjulte ikke det moment, at en del skrev under af frygt for øvrigheden, men samtidig rettede han sin polemik mod selve tankegangen i petition og erklæring, og hans vurdering må have været, at bekymringen for en nærmere forbindelse mellem Slesvig og kongeriget var en realitet blandt bønderne.

Det støttes af, hvad vi ellers ved om situationen. Af de breve fra Als, som Nis Hanssen gengav i sine avisindlæg, fremgår, at daniseringsspøgelset netop var blevet fremmanet for underskriverne, og lokale iagttagere mente, at det havde været afgørende for adskillige. En af Nis Hanssens korrespondenter, an-

tagelig pastor Jørgen Hansen, fremhæver, at mange underskrev petitionen i 1838 med den tanke, at de stod i fare for, at dansk told og akcise skulle blive indført. En anden oplyser, at en af synsmændene ved sin orientering af bymændene i sin landsby om petitionen havde understreget, at den skulle hindre alsingerne i at blive »jyllændere«.

Af samme hjemmelsmand erfarer vi, at i hans by omtaltes tilsyneladende slet ikke petitionens afsnit om den tyske rettergangs bevarelse. Oplæsningen af den lange tyske petition trættede tilhørerne så meget, at Steffens' fuldmægtig, som foredrog den, ikke nåede til enden, før underskrivningen begyndte. Forud for den tyske oplæsning var imidlertid blevet oplæst et dansk resumé. Det lå til grund for underskrifterne, og man må antage, at disse få sammenfattende linier netop har indeholdt henvisningen til faren for, at de danske indretninger ville blive indført.¹¹⁷

Man skal utvivlsomt hos bønderne regne med et ikke ringe mål af konservatisme, der i en sag som denne kunne vendes mod en ændring i det sprogligt tilvante. Det var en sådan konservatisme, hertugen spillede på, når han i sin tekst til synsmændenes erklæring skrev, at der let hos bønderne kunne opstå betydelig skade af nye indretninger, der ændrede de bestående forhold, hvorunder alle hidtil havde været tilfredse og lykkelige. De gamle indretninger og de gennem århundreder bestående forhold kunne kuldcastes uden garanti for, at det nye kunne blive bønderne »eller det almindelige« til nytte. I konsekvens af dette helt alment holdte konservative forsvar for det bestående og lovsangen til danskens og tyskens lige gode ret i Slesvig kom så tilslutningen til protesten mod ændringen i retssproget.¹¹⁸ Det er afgørende for forståelsen af hertugens argumentation, at den på denne måde forløb uden direkte angreb på det danske sprog, men med henvisning til det nedarvede og tilvante.

I denne forbindelse må man interessere sig for den påstand, at de slesvigske bønders kår i almindelighed var bedre end standsfællernes i kongeriget.¹¹⁹ Det er en tankegang, man af og til træffer på i datiden. Den præger f. eks. fra ende til anden den betænkning, pastor Meyer i Havnbjerg afgav om det alsiske skolevæsen i 1816.¹²⁰ Efter hans mening var årsagen til det gode skolevæsen på Als at finde i bøndernes stilling som selvejere. Friheden

og den faste ejendom havde givet velstand og vakt et sindelag, der virkede heldigt ind på skolevæsenet, som klart var bedre end i kongeriget.

På samme linie ligger de erindringer, en søn af den gamle provst Burchardi, juristen Georg Christian Burchardi, nedskrev om sin barndoms og ungdoms tilknytning til Ketting i tiden o. 1814. Som han husker det, regnede alsingerne sig ikke for egentlige danskere. Tværtimod anså de sig for noget bedre, og Burchardi forklarer denne overlegenhedsfølelse med, at der tjente så mange kongerigske karle og piger på Als. De stammede fra samfundets nederste lag, og de kunne ikke frembringe en særlig høj mening om Danmark.¹²¹

Da nu hertug Christian August i 1839 søgte at vinde de nord-alsiske bønder ved netop dette argument om deres bedre stilling, vendte pastor Jørgen Hansen sig skarpt mod denne tankegang. Til Nis Hanssen skrev han med tanke på offentliggørelse, at der intet sandt var i snakken om alsingernes gode kår. Det var kun få år siden, Nørreherred havde oplevet konkurs på konkurs, og bønderne havde klaget både til kongen og til stænderforsamlingen over de høje skatter og byrder.¹²² I sine erindringer uddyber han denne påstand med en tilføjelse om, at det i 1839 ikke var ret mange år siden, en fjerdedel af Nørreherred havde været under konkurs eller dog under retslig behandling for restancer og gæld.¹²³

Jørgen Hansen tænker antagelig her på de tunge kriseår for landbruget, som først langsomt afløstes af en bedring i årene o. 1830. Efter hans opfattelse sad alsingerne som helhed nu ikke bedre i det end de kongerigske selvejerbønder, men netop sammenligningen med *selvejerne* i kongeriget viser, at der nok kunne være basis for den alsiske overlegenhedsfølelse, der opstod, når alsingerne så på fæstevæsenet i kongeriget. Jørgen Hansens påvisning af de faktiske vanskeligheder, alsingerne havde været ude for, afkræfter for så vidt ikke, at selvfølelsen har været til stede som et moment, der kunne spilles på. Hans efterfølger, den stærkt slesvig-holstensk orienterede og hertugturo pastor Fr. Petersen taler på baggrund af sine tidligere erfaringer fra Uge sogn om rigdommen og den almindelige velstand på Als. Ved siden heraf var der, skrev han, megen fattigdom, men den sattes netop

i relief af den almindelige velstand.¹²⁴ Meget afhænger tydeligvis i denne sag af den målestok, man kommer med, men netop det kan ved sammenligning give anledning til selvfølelse.

Sammenfattende må vi sige, at hele debatten om de to nordalsiske petitioner og synsmandserklæringen på den ene side klart afslører, hvordan man arbejdede for at vinde tilhængere til et bestemt synspunkt, og hvordan man argumenterede for at opnå eller formindske denne støtte. På den anden side kan netop argumentationen for og imod vise os, hvordan de stridende på begge sider bedømte opinionen blandt bønderne.

Tilsyneladende har de regnet med en ganske indgroet konservativ tilfredshed med den bestående tingenes tilstand og uvilje mod en ændring i den. Denne holdning kunne godt bringes til at underbygge en vis utryghed ved en ændring i rets sproget. Også det tyske sprog hørte jo med til de gamle sædvaner og var vel — foruden friheden for akcisen og andre kongerigske afgifter — den mest iøjnefaldende af de slesvigske »særegenheder«, som så let lod sig sætte i forbindelse med og kunne begrunde den vage fornemmelse af, at man som slesviger var noget særligt i forhold til kongerigets beboere.

I hvert fald kan man ikke i alt dette finde spor af en fornemmelse for det danske sprog som noget i sig selv værdifuldt, der skulle sikres. Den tanke var kun i sin vorden og kom udefra. End ikke Nis Hanssen formulerede den på dette tidspunkt. Derfor faldt det heller ikke svært for mange alsingere at interessere sig for en undervisning af deres børn i tysk.

Georg Chr. Burchardi mindedes alsingernes sans for det nyttige i, at deres børn lærte tysk af hensyn til forbindelsen sydpå,¹²⁵ og dette ønske var utvivlsomt levende, da sprogrøret brød ud o. 1838. Den omtalte meddeler til Nis Hanssen fra Nordals skriver ligeud, at det ikke kan nægtes, at det er en del af folkets ønske at lære tysk.¹²⁶ En mand som pastor Jørgen Hansen gik ganske vist imod tanken om undervisning i tysk i landsbyskolen, men — som vi skal se — ikke, fordi han anså selve det at lære tysk for en uheldig ting for bønderne, men fordi skolen ikke magtede opgaven, når oplæringen i de elementære færdigheder skulle være blot nogenlunde fyldestgørende.

Denne ganske komplicerede situation omkring det sproglige

må man have i tankerne, når man vil forstå alsingernes stilling i røret og i den politik, der udspandt sig i forbindelse med det. For de færreste var der tale om et skarpt alternativt valg mellem dansk og tysk. Man må ikke ind i deres situation læse en senere tids holdning og tanker om det nationales forankring i det sproglige. Datidens alsingere havde ingen mulighed for at se problemet på den måde.

Hertugens reaktion på sprogreskriptet.

Da sprogreskriptet blev udstedt d. 14. maj 1840, kom hertugen af Augustenborg i en vanskelig situation. Politisk havde han hele tiden stået som det danske retssprogs hovedmodstander, og denne modstand fortsatte han også efter reskriptets fremkomst. Men derved stillede han over for det helt konkrete spørgsmål, hvordan det skulle gå med retssproget og sproget i de retsligt gyldige dokumenter i de områder, hvor han havde jurisdiktionen. Anerkendte han her sprogreskriptet som rettesnor, svækkede han sin egen modstand mod det. Opretholdt han det tyske retssprog, ville han komme i et alvorligt modsætningsforhold til Danske Kancelli og i sidste instans til kongen. Endelig måtte han tænke på, at han ved sin optræden stedse skulle markere de selvstændige, augustenburgske fyrstelige rettigheder, et vagt begreb, men et hovedpunkt i hele den hertugelige politik.

I slutningen af maj 1840 underrettede regeringen på Gottorp overinspektoratet for de hertugelige gråstenske og augustenburgske godser om sprogreskriptet, og overinspektøren blev bedt om at publicere det.¹²⁷ Kort efter indløb en tjenstlig forespørgsel fra generalsuperintendent Callisen i Slesvig i anledning af reskriptets påbud om at indføre tyskundervisning i landsbyskolerne. Callisen ønskede at vide, hvordan mulighederne var for at etablere undervisning i tysk i skolen i Adsbøl, som hørte under Slesvig stift.¹²⁸ Dermed var problemerne omkring reskriptet rejst for de augustenburgske myndigheder.

Efter sædvane gjorde hofråd Bahrt klar til at publicere reskriptet i det augustenburgske og det gråstenske distrikt. Den 5. juni havde han publiceringen planlagt og præsterne underrettet,¹²⁹ men inden offentliggørelsen var sket, blev den standset af hertugen. Christian August opholdt sig på dette tidspunkt i Køben-

Christian Friedrich Callisen (1777-1861). Generalsuperintendent for hertugdømmet Slesvig 1835-48. Maleri af G. F. Westphal fra 1845. Frederiksborg.

havn, og derfra gav han gennem hofchef Cossel den besked til Bahrt og til herredsfoged Prehn i det augustenburgske herred, at de intet måtte foretage sig, når de fik henvendelser om det danske sprog. De skulle afvente instruks fra hertugen.¹³⁰ Hofråd Thomsen, der var justitiarius på Gråsten, fik samme ordre.¹³¹

Bahrt trak straks de udfærdigede publikationsmeddelelser tilbage fra præsterne og udbad sig et direkte forbud mod publiceringen fra hertugen.¹³² Han kunne ikke selv tage ansvaret for at lade være med at offentliggøre reskriptet. Christian August udfærdigede også et sådant forbud og konciperede en reprimande til Bahrt, fordi denne havde forberedt publiceringen uden at spørge. Men en nærmere overvejelse må have gjort hertugen betænkelig, for han undlod at sende brevet med befalingen og reprimanden,¹³³ og i stedet gav han sin tilladelse til, at regeringscirkulæret fra Gottorp og, hvis det var nødvendigt, også selve det kongelige patent blev publiceret på de hertugelige godser.¹³⁴

Samtidig meddelte han, at han ventede, at herredsfogederne Prehn og Thomsen, når de blev spurgt om deres færdighed i

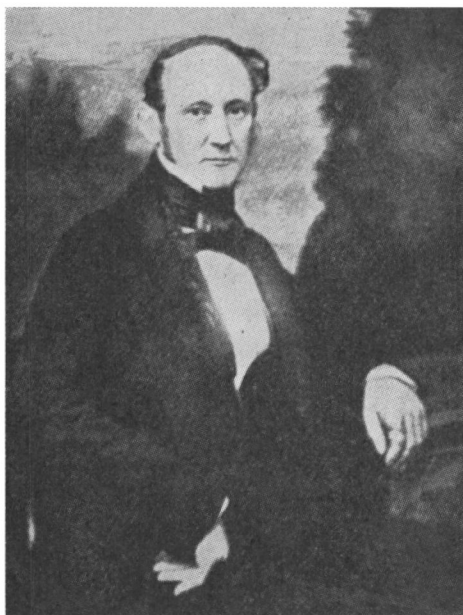
dansk, svarede, at de ikke var i stand til at benytte sig af det danske sprog i de juridiske forretninger. Bahrt skulle underrette dem om dette hertugelige ønske. Callisen skulle svares, at først ved hertugens hjemkomst kunne spørgsmålet om tysk i Adsbøl skole tages op. Provst Hoeck skulle have besked om, at heller ikke en eventuel undervisning i tysk i de alsiske skoler kunne drøftes, før hertugen i juli vendte hjem fra sin Københavnsrejse, der udvidedes med en tur til Bornholm.

I det brev til Bahrt, som ikke blev afsendt, havde hertugen til hofrådets orientering meddelt sin opfattelse af situationen. Han anså det for givet, at den eksisterende retsforfatning på Als — og til retsforfatningen regnede han udtrykkeligt det tyske sprog — ikke kunne ændres uden hans accept. Skolereglementet af 1825 for Sydals gav ham ret til at bestemme, hvad der skulle læres i de alsiske skoler,¹⁸⁵ så heller ikke med hensyn til skoleundervisningen kunne reskriptet finde anvendelse på det alsiske distrikt.

I den henseende stillede tingene sig anderledes i det gråstenske distrikt, hvor hertugen ikke havde ret til at reglementere skolevæsenet. Man kan se, at han i konsekvens heraf et øjeblik tænkte på at lade reskriptet publicere på sit gråstenske, men ikke på sit alsiske område. Erkendelsen af, at en sådan opsplnitning ville svække hans påstand om de særlige augustenburgske rettigheder, har nok sammen med ønsket om at vinde tid bevæget Christian August til at lade publiceringen ske.

Hertugens protest.

Christian August betragtede ikke denne publicering som et udtryk for, at han anerkendte reskriptets gyldighed på sine godser. Tværtimod fastholdt han tanken om, at ændringer i retssproget og skolevæsenet kun kunne ske med hans billigelse. Ud fra det synspunkt arbejdede han i sommeren 1840 sammen med sin juridiske rådgiver, justitsråd Jasper, og hofråd Bahrt på en forbeholdserklæring over for sprogreskriptets anvendelse på sine godser. Samtidig holdt han sig nøje underrettet om, hvordan andre godsbesiddere med jurisdiktionsrettigheder forholdt sig. Gennem borgmester Schow i Åbenrå, der var justitiarius på flere af godserne, havde Christian August god mulighed for at influere

Georg Schow var borgmester i Åbenrå og en af de trofaste støtter for den augustenborgske politik. Fotografi.

på den holdning, godsbesidderne tog til reskriptets bestemmelser.¹³⁶

Justitsråd Jasper erklærede sig i princippet enig med hertugen i den anskuelse, at reskriptet kun var en administrativ forholdsregel, som ikke havde lovkraft. Derfor behøvede det ikke at føres ud i livet på det augustenborgske område, hvor hertugen selv fastlagde administrationens praksis. Dog gjorde Jasper opmærksom på, at reskriptets bestemmelser om, at der ved kommende embedsansættelser skulle tages hensyn til ansøgenes sproglige kvalifikationer, kunne opfattes som et påbud, der gik ud over rammerne for ordningen af den administrative praksis. Denne alvorlige indvending fik imidlertid ingen indflydelse på tankegangen i den erklæring til det Slesvig-Holsten-Lauenborgske Kancelli, som efter omhyggelige forarbejder var klar i slutningen af september.¹³⁷

Protesten er et ganske ejendommeligt aktstykke med en ret uklar og undertiden selvmodsigende argumentation for det augustenborgske synspunkt. F. eks. frakender hertugen sprog-

reskriptet lovskraft, fordi det ikke havde været forelagt stænderne, samtidig med at han understreger, at stænderne ingenlunde havde dispositionsret med hensyn til den ret, der er knyttet til ejendom. Konsekvensen var efter hans opfattelse, at reskriptet kun kunne vedrøre de kongelige amter og landskaber, hvor kongen var retsherre, ikke hvor der var tale om adelige justitsrettigheder.

Det var kernen i dokumentet. Hertugens protest tog ikke i og for sig sigte på sprogreskriptets indhold, men var et forsvar for de augustenburgske rettigheder, som han mente var krænkede. Det var ham om at gøre, skrev han, at bevare sit hus' rettigheder med hensyn til jurisdiktionen og bevare denne ubeskåret for efterkommerne. Derfor kunne han ikke finde sig i en ændring af det bestående, hvorved man påtrængte ham og hans embedsmænd et fremmed rets- og administrationssprog. Derved krænkedes hans overenskomstmæssigt tilsikrede ret på det alvorligste.

Overinspektøren, herredsfogeden på Augustenborg, justitiaren på Gråsten, husfogederne, kassereren så vel som alle de andre af ham lønnede var hans tjenere og ikke kongelige embedsmænd. Derfor kunne sprogreskriptet ikke finde anvendelse på nogen af dem. Kongens bekræftelse af valget af herredsfoged og justitiarius gjorde dem efter Christian Augusts mening ikke til kongelige embedsmænd. I deres virke var de kun afhængige af ham, og han kunne selv bestemme sproget i sit hus og i sine omgivelser.

Alle kontrakter, dokumenter, skyld- og panteprotokoller m. v. under den hertugelige jurisdiktion var udelukkende affattet på tysk. Med hvilken ret, spurgte Christian August nu, ville man foreskrive ham et andet sprog til disse dokumenter end det fra gammel tid anvendte, som passede ham. Ville man påtvinge ham et andet sprog, krænkedes ikke alene de bestående overenskomster med det kongelige hus og kongens forfædres ord, men spiren blev lagt til stridigheder mellem hertugen og hans undergivne, hvor der nu herskede fred og enighed.

Dertil kom, at ikke skoleordningen af 1814, men reglementet af 1825 gjaldt for de alsiske godser. I det var forbeholdt hertugen alle de patronatsrettigheder, han selv og alle hans forfædre havde udøvet. Derfor kunne sprogreskriptets bestemmelser om skolen ikke anvendes på de hertugelige skoler på Als. I Gråsten havde

han kun skolepatronat over skolerne i Gråsten og Adsbøl. Den første havde fra gammel tid haft undervisning på tysk, og i Adsbøl var der hidtil undervist i tysk.

Hertugens påstand om de augustenburgske rettigheder, baseret på statsoverenskomster og med et ganske uafgrænset omfang, var utvivlsomt angribelig og svagt funderet. Men henvisningen til disse rettigheder var, som flere gange fremhævet, et centralt punkt i hele hans politiske aktivitet. Hertugen måtte fastholde det tyske sprog på Sydals som led i sin markering af sin ret, og skulle der ske ændringer, måtte han selv sætte dem i værk. Det blev bestemmende for sprogsituationen på Sydals efter 1840.

Kancelliet kunne naturligvis ikke godtage hertugens argumentation. I svaret på hans indsigelse blev det fremhævet, at reskriptet var udstedt med henblik på alle slesvigske distrikter med dansk kirke- og skolesprog. Derfor fandt kancelliet ingen anledning til at formulere en forestilling til kongen om en undtagelse for de augustenburgske distrikter.¹³⁸ Hertil svarede hertugen ret omgående fra Slesvig, hvor han deltog i stænderforsamlingen, at en kongelig undtagelse slet ikke var nødvendig. Ifølge sagens natur var det nok, at han havde protesteret og forbeholdt sig sine rettigheder over for den kompetente myndighed. Kancelliets skrivelse registrerede han som en kvittering for protestens rette indgang.¹³⁹

Dermed havde Christian August angivet den praktiske side af det standpunkt, han havde taget med hensyn til sprogreskriptets gyldighed på de hertugelige godser. Han protesterede, men ønskede ikke et direkte sammenstød med de københavnske myndigheder, som uvægerligt ville have ført til en specificering af hans rettigheder og en overvejelse af deres rækkevidde. I stedet foretrak han det formelle forbehold, kombineret med en praksis, som dels fastholdt så meget som muligt af hans egen reelle indflydelse dels undgik en akut modsætningssituation til kancelliet. Da først protesten var afgivet og registreret, kunne han godt tillade sig ting, der for en streng betragtning indebar en godkendelse af reskriptets eksistens.

For eksempel tillod han sine embedsmænd at besvare de forespørgsler, de fik, om de kunne dansk nok til at følge sprogreskriptets forskrifter. Sagen blev først aktuel for hofråd Thom-

Hertug Christian August af Augustenborg, som han så ud i 1840'erne. Litografi fra 1846 efter tegning af Carl Hartmann. Frederiksborg.

sen i Gråsten. I sin egenskab af herredsfoged i Lundtoft herred fik han fra amtshuset i Tønder besked om at redegøre for sine sprogkundskaber. Selv ønskede Thomsen at svare, at han ikke magtede at bruge dansk som justitsprog, og han skrev til hertugen, at en sådan erklæring også ville være i overensstemmelse med sandheden.¹⁴⁰

Han var født i Rinkenæs, og dansk var hans modersmål, men han havde ikke, oplyste han, lært sproget efter de grammatikalske regler. Derfor kunne han ikke bruge det i skriftlige udfærdigelser, og da han gik i sit 72. år, bad han om i resten af sin tjenestetid at måtte bruge tysk som hidtil. På samme måde svarede Thomsen, da han afæskedes en lignende erklæring som hertugelig justitiarius. Han var for gammel til nu at lære dansk efter de grammatikalske regler, skrev han.¹⁴¹

Herredsfoged Prehns erklæring fulgte de samme linier, da den med en del forsinkelse forelå.¹⁴² Prehn oplyste, at han var født og opdraget i det nordlige Slesvig, og at han var fuldt fortrolig med det der brugelige »så stærkt fra det danske afvigende om-

gangssprog«. Derfor forstod han fuldt ud bønderne, men han havde altid anset tysk for sit modersmål, og han magtede ikke det rigtige dansk.

For justits- og administrationssproget på Als betød dette, at alt fortsatte ved det gamle — forøvrigt ikke blot på Sydals, men også i Nørreherred, hvor jo herredsfoged Steffens residerede. Det konstaterede Nis Hanssen, da han et årstid senere besøgte øen som led i en rejse gennem det østlige Slesvig. Embedssproget var aldeles tysk og alle bønderne aldeles danske, skrev han i sin indberetning til kongen.¹⁴³

Da sprogreskriptet lempedes i sommeren 1841,¹⁴⁴ så kontrakter og pantebreve af hensyn til den økonomiske forbindelse mellem Nord- og Sydslesvig samt Holsten kunne udstedes på tysk, publiceredes denne bestemmelse omgående på det augustenburgske område.¹⁴⁵ Nogen praktisk betydning havde bestemmelsen ikke, da disse dokumenter i forvejen på Als affattedes i det tyske sprog. På en forespørgsel fra Gottorp-regeringen i 1843, hvordan det gik med sprogreskriptets bestemmelser, svarede Prehn, at dansk stadig ikke var indført ved den sydalsiske herredsret. Han henviste til sin erklæring fra 1840 og tilføjede, at han endnu ikke holdt sig for tilstrækkelig kyndig i det danske sprog til at bruge det ved de forskellige forhandlinger og udfærdigelser fra herredsfogderiet. Han havde ikke tilstrækkelig fritid til at lære sproget bedre, og han kunne derfor ikke angive midler til at ophæve hindringerne for reskriptets gennemførelse.¹⁴⁶

Tilladelse til dansk oversættelse.

Formelt skete der ingen ændringer i denne tingenes tilstand i Sønderherred før 1848. Men reelt åbnedes vejen en lille smule for det danske sprog på en måde, der er særdeles karakteristisk for den hertugelige politik. Tilskyndelsen kom fra en underdanig henvendelse til hertugen fra en række bolsmænd, kådnere og inderster på Sydals i december 1844 om retssproget.¹⁴⁷

I adressen tog underskriverne omhyggeligt afstand fra danske blades påstande om, at embedsmændene forhånede og undertrykte slesvigernes sprog og nationalitet. Tværtimod, hed det, havde de »med mishag og uvilje læst og hørt slige påstande«. Og henvendelsen fortsatte: »Vi anse det ikke som en fornedrelse af

vort sprog, at det tyske sprog er blevet hoved- og retssprog; men vi søge meget mere grunden dertil i den nødvendighed, at der kun kan være et hoved- og retssprog, og at dette, i betragtning af vort lands hele indretning og dets nøje forbindelse og store samkvem med sønden just må være det tyske sprog«. I konsekvens heraf udtryktes en tak for de foranstaltninger, hertugen havde truffet for, at børnene i fremtiden i skolen kunne lære dette »dem så nyttige og nødvendige sprog«.

Efter denne bekendelse til troen på, at held og lykke måtte ventes af »opretholdelsen af hertugdømmernes nøje forbindelse og selvstændighed«, kom andragendets kærnepunkt: Det ville være underskriverne kært, om der kunne ske en ændring med hensyn til de dokumenter, der nu udfærdigedes på tysk i herredsfogderiet. Det tyske sprog var de fleste ubekendt, og når de ville vide noget om dokumenternes indhold, måtte de bekoste dem oversat af en skolelærer eller en anden tyskkyndig person. Det var en bekostelig og omstændelig procedure. Ofte veg bønderne tilbage for den med det resultat, at de forblev uvidende om dokumenternes indhold. Underskrivernes bøn var derfor, at dokumenterne fra herredsfogderiet, navnlig skiftebreve og kontrakter, samt alle befalinger til bønderne fra den hertugelige amtstue, måtte blive udfærdigede i det danske sprog.

Henvendelsen havde i det hele 46 underskrifter. Det var 1 bolsmand fra Lebølgård, 6 bolsmænd, 5 kådnere og 2 inderster fra Lebøl, 11 bolsmænd og 10 kådnere fra Mindebjerg samt 8 bolsmænd, 1 inderste og 1 kådner fra Ulkebøl. Desuden havde smed Jørgen Jørgensen i Mjang skrevet under med fuldmagt fra alle bolsmænd i Mjang.

Adressen er skrevet med smedens hånd, men vi har ingen oplysninger om dens baggrund og tilblivelse. Det ejendommelige ved den er, at dens formuleringer om det tyske sprog så at sige ordret rammer Christian August's egen argumentation til fordel for det tyske sprog som landsdelens hovedsprog. Dette, i forbindelse med den fuldstændige tavshed om, at man blot bad om den ret, sprogreskriptet tilsikrede, lader formode, at de kendte forkæmpere for det danske sprog, Bonefeldt og Jørgen Hansen, ikke havde inspireret andragendet. Den »hertugelige« argumentation og den stærke afstandtagen fra de danske avisers synsmåde kan

være tænkt som et taktisk kneb af den eller dem, der stod bag ansøgningen. Men man kan ikke afvise, at adressen er sat i gang af hertugen selv eller hans omgivelser, og at det er forklaringen på dens indhold. Christian August var, som vi skal se i forbindelse med indførelsen af tyskundervisning, ikke fremmed for en sådan fremgangsmåde.¹⁴⁸

Noget helt sikkert herom kan dog ikke siges. Blot ved vi, at hertugen interesserede sig for andragendet, og at han bestemte sig til at løse det problem, der her var fremdraget. Det skete ganske vist ikke lige med det samme, men i september 1846 resolverede han, at aktuaren på Augustenborg for fremtiden på forlangende skulle oversætte dokumenter fra herredsfogderiet til undersåtterne til dansk.¹⁴⁹ De, der ønskede oversættelse, måtte betale et gebyr på 3 skilling pr. ark, og hertugen tillagde aktuar Carstens et fast årligt vederlag for ulejligheden. Ved at henlægge oversættelsen til aktuaren undgik hertugen at desavouere retsembedsmændenes gentagne erklæringer om, at de ikke magtede det danske sprog.

Det betød, at indbyggerne i det augustenburgske jurisdiktionsområde med hensyn til det danske retssprog var stillet lige modsat af de øvrige dansktalende nordslesvigere, der fik deres dokumenter på dansk, men kunne kræve en tysk oversættelse. Beboerne på Sydals fik stadig tyske dokumenter, men de kunne nu få en dansk oversættelse — hvis de ville betale for den. Mens de tidligere havde måttet betale læreren for at få kendskab til indholdet af deres retsgyldige papirer, kunne de nu opnå det samme mod en afgift til hertugen. Denne tilstand varede ved, til de store omvæltninger indtraf i 1848.

For hertugen spillede det i efteråret 1846 en rolle at præcisere sin selvstændighed og sine rettigheder. På det tidspunkt forelå det åbne brev med afvisningen af de augustenburgske arvekrav på Slesvig, og Christian August havde indgivet sin protest mod det til den tyske forbundsdag. Hans kamp for de augustenburgske rettigheder var gået ind i en ny fase, og det er næppe tilfældigt, at han valgte dette øjeblik til at give regler for en dansk udgave af retsdokumenterne. Derved fastslog han, at han selv bestemte, hvordan tysk og dansk skulle bruges ved rettens pleje og i administrationen på det hertugelige område. Her gjaldt *hans*

resolutioner og ikke det kongelige sprogreskript. Bøndernes an søgning om, at det danske sprog måtte blive brugt, gav ham en god anledning til at foretage denne demonstration.

Desuden fik han lejlighed til at understrege, at når blot hans egne principper blev lagt til grund, havde han ikke noget imod det danske sprog. Tysk måtte anses for retssproget. Det var det givne fra gammel tid, og det var det mest praktiske, som han ustandseligt havde fremhævet det i sin kamp mod sprogreskriptet. Den tyske version af dokumenterne måtte derfor altid være den, der havde retskraft. Men blev der vanskeligheder med forståelsen, kunne bønderne godt få en dansk oversættelse. Det synspunkt havde han forfægtet i stænderne allerede i 1838.¹⁵⁰ Nu tog han anledning til i praksis at vise, at han ikke ønskede at påtvinge bønderne tysk som eneste sprog, og denne side af demonstrationen af de augustenburgske rettigheder var ham tydeligvis ikke ukær.

Sproget i præsternes kaldsbreve.

På et andet område kunne sprogreskriptets bestemmelser udløse problemer, når Christian August fastholdt brugen af tysk i sin administration. Som tidligere nævnt,¹⁵¹ havde hertugen af Augustenborg patronatsretten til kirkerne på Sydals. Her udnævnte han præsterne med den reservation, at hans kaldsbreve eller bestallinger, som de kaldtes, skulle konfirmeres af kongen. Disse kaldsbreve var hidtil blevet affattet på tysk, men fulgte man sprogreskriptet, skulle de efter 1840 skrives på dansk.

Først i 1845 indtraf en vakance, så spørgsmålet blev aktuelt. Hertugen kaldte da den hidtidige præst i Rinkenæs, Bertel Petersen Godt, til det ledige embede i Notmark efter Jørgen Hansen, som kongen havde kaldet til embedet i Egen. Bestallingen til Godt blev efter sædvane udfærdiget på tysk. Da brevet kom Danske Kancelli i hænde, tog man det anvendte sprog op til overvejelse, og kancelliet fremhævede i sin indstilling til kongen, at bestallingens form kunne give anledning til betænkelighed med hensyn til godkendelsen. Men Christian VIII valgte at undgå principiel strid og godkendte kaldsbrevet uden kommentar.¹⁵²

Kancelliet tog imidlertid anledning til at fremføre sit synspunkt over for hertugen i den skrivelse, hvormed den kongelige

Bertel Petersen Godt (1814-85) var efter sin teologiske eksamen huslærer på Augustenborg. 1842 blev han præst i Rinckenæs. 1845 kaldte hertugen ham til Notmark, men allerede 1846 flyttede han til Felsted, hvor han 1849 støttede den provisoriske regering. Efter 1864 blev han superintendent i Slesvig. Fotografi i familiens eje.

konfirmation blev meddelt ham.¹⁵³ Det hed i skrivelsen, at kaldsbreve skulle affattes på dansk, men at det denne gang kunne forblive ved den ene ekspedition, som nu var foretaget. Deri lå naturligvis en opfordring til hertugen om i fremtiden at betjene sig af dansk i kaldsbrevene.

Karakteristisk nok afviste hertugen ikke blankt denne tanke. Han svarede med at understrege, at kancelliet tog fejl, når det, som det havde gjort i brevet, afledte hans ret til at give bestalling til præsteembederne af en kgl. resolution fra 1821. Retten gik længere tilbage, nemlig til 1750'erne, da den augustenburgske familie havde erhvervet sine alsiske besiddelser.¹⁵⁴ Dermed gik han sin kendte påstand om, at de augustenburgske rettigheder ikke skyldtes nådige bestemmelser fra kongen o. 1820 med hensyn til kirke- og skolevæsenet på Als, men at de gik tilbage til selve overdragelsen af det augustenburgske fideikommis, som skulle være sket med de fulde fyrstelige rettigheder.

Dernæst sagde hertugen, at sprogreskriptet kun gjaldt i regerings- og retssager og kun for de embedsmænd, der var beskæf-

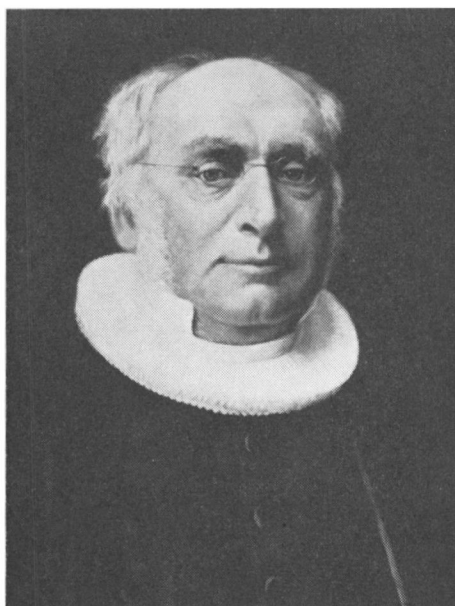
tiget med den slags forretninger. Det kunne ikke gælde præstebestallinger, og det gjaldt ikke for ham, som ikke var embedsmand. Under alle omstændigheder måtte han afvise Danske Kancellis ret til at tolke et reskript, som var udstedt gennem det Slesvig-Holsten-Lauenborgske Kancelli, og ud fra denne tolkning give anvisninger for hans administration på Als.

Det er vel tvivlsomt, om hertugen kunne få dette synspunkt accepteret af de retslærde, men problemet var der: Kirke- og skolevæsenet på Als administreredes af Danske Kancelli, mens sprogreskriptet var udstedt gennem Slesvig-Holsten-Lauenborgske Kancelli som en slesvigsk bestemmelse. Under alle omstændigheder viser tilfældet, hvor smukt den indviklede administrative situation tilbød argumenter til den, der havde brug for dem.

Men hertugen ville ikke insistere på de tyske bestallinger. Hvis kancelliet, som han skrev, »af ham ubekendte grunde« gerne så bestallingerne i det augustenborgske distrikt udfærdiget på dansk, og hvis han derved kunne gøre et højt kollegium en tjeneste, ville han gerne føje kancelliet. Den næste bestalling skulle blive udstedt både i en tysk og i en dansk version. Begge skulle tilstilles kancelliet, og det kunne så afgøre, hvilken af dem der skulle fremlægges til kongelig resolution.

Dette kunne han gøre, skrev Christian August, når man ikke pålagde ham denne praksis som en forpligtelse. Dermed understregede han, at beslutningen om den danske version var hans egen, og han tilføjede, at han så meget mere var rede til denne fremgangsmåde, som det i det konkrete tilfælde forekom ham ligegyldigt, om præstebestallingerne var på tysk eller dansk.

Antagelig har hertugen følt sig nødsaget til denne principielle redegørelse over for kancelliet, fordi en ny vakance tvang ham til at overveje, om han påny med en tysk bestalling skulle udfordre kancelliet. I november 1845, dagen efter at kancelliet havde sendt sin reprimande til Christian August, var den gamle pastor Chr. Schwensen i Hørup død. Hertugen ønskede at lade hans søn, Chr. Carl Aug. Schwensen efterfølge ham, og omtrent samtidig med, at principerklæringen afgik til kancelliet, viste Christian August sin påståede gode vilje ved at udstede enslydende bestallinger på dansk og tysk til embedet i Hørup. Kancelliet indstillede derefter det danske kaldsbrev til kongens godkendelse.¹⁵⁵ På

Christian Carl August Schwensen (1811-99) var teologisk kandidat fra København 1836. Han blev 1838 kapellan i Hørup hos faderen og udnævntes til dennes efterfølger som sognepræst i 1846. I 1892 tog han sin afsked. Maleri i Hørup kirke.

samme måde gik det, da hertugen et par måneder senere udstedte et tysk og et dansk kaldsbrev til pastor Fr. Petersen fra Uge, som i maj 1846 efterfulgte Petersen Godt, da denne flyttede til Felsted efter et halvt års tjeneste i Notmark.¹⁵⁶

Med sin holdning i dette spørgsmål hindrede Christian August en diskussion med de københavnske myndigheder om de augustenborgske rettigheders omfang og om sprogreskriptets gyldighed på Sydals. Danske Kancelli lod det afhænge af kongens afgørelse, om man skulle skride ind mod de tyske bestallinger. Tilsyneladende foretrak Christian VIII, som vi har set, at undgå stridigheder.

Det kan hænge sammen med, at han netop på dette tidspunkt var dybt inde i forberedelsen af den erklæring om arvefølgen i hertugdømmerne, som i sommeren 1846 udstedtes i form af et kongeligt åbent brev. I det blev de augustenborgske arvekrav underkendt, og bruddet mellem kongen og augustenborgerne var uopretteligt. Christian VIII har næppe under tilrettelæggelsen af denne situation villet komplicere sagen yderligere ved i utide at

indvikle sig i en strid med sin augustenborgske svoger om administrationen på Als, en strid, som uvægerligt af hertugen ville blive intimt forbundet med spørgsmålet om hans rettigheder.

Hertugens tilbud om en dansk og en tysk bestalling gjorde det muligt for kancelliet i den følgende tid at holde det principielle spørgsmål om sproget på Als svævende. Der var jo åbnet mulighed for, at en dansk bestalling kunne indstilles til godkendelse. At hertugen så fastholdt sin ret til selv at bestemme over rets- og administrationssproget kunne i denne konkrete sammenhæng være Danske Kancelli ligegyldigt. Det var lettere at holde sagen på dette punkt end at løbe ind i de kompetenceproblemer, som altid lå på lur i de blandede jurisdiktionsforhold.

Christian August på sin side var tilfreds med at have hævdet det principielle standpunkt, at han selv bestemte og derfor af egen vilje gjorde kancelliet en tjeneste. Også han var uinteresset i en akut strid, som kunne ende med en nøjere granskning af hans påstande om de augustenborgske rettigheder, og han havde intet imod at demonstrere sin absolutte mangel på uvilje mod det danske sprog som sådant. Samme linie fulgte han jo, som det er vist i det foregående, da han senere på året gav tilladelse til dansk oversættelse af retsdokumenterne.

Resultatet var, at i de sydalsiske præstebestallinger kom dansk og tysk til at optræde jævnbyrdigt ved siden af hinanden fra 1846. Hertugen fastholdt den tyske version som den gyldige fra hans hånd, men kancelliet og kongen stadfæstede den danske tekst. De formelle problemer i sagen afklaredes ikke, men praksis blev altså, som i sagen med retsdokumenterne, en dobbelt-sprogethed, udsprunget af de problemer, som hertugens politik skabte.

Tysk i landsbyskolerne.

Ingen af de tre skoleanordninger, der gjaldt på Als,¹⁵⁷ regnede tysk med blandt de fag, der skulle undervises i på landet. I den artikelrække »Om undervisning i det tyske sprog i de nordslesvigske landsbyskoler«, som pastor Jørgen Hansen skrev i de første numre af »Dannevirke« i 1838,¹⁵⁸ bemærkede han, at udelukkelsen af tysk fra undervisningsplanen i hvert fald ikke skyldtes

fordom mod det tyske sprog bag skoleforordningen for hertugdømmerne af 1814 og det hertugelige skolereglement af 1825.¹⁵⁹

Med denne formulering antydede han, at en sådan fordom eller uvilje måske kunne ligge bag reglementet for Nørreherred og Ærø. Manden bag dette reglement var jo biskop Tetens,¹⁶⁰ og han havde i administrationen af sit alsiske embede, i fortsættelse af biskop Plums syn på det sproglige, blik for betydningen af at fremme det danske og hæmme udbredelsen af det tyske sprog.

Skoleanordningernes ordlyd skal dog ikke tages så bogstaveligt, at der slet ikke var tale om undervisning i tysk på Als før 1840'erne. Jørgen Hansen, der jo var født i Tandslet, havde i sin skoletid fået undervisning i tysk,¹⁶¹ og da man efter 1840 søgte at indrette en tyskundervisning, oplyste en række lærere, at de tidligere havde forsøgt sig med en sådan undervisning.¹⁶²

Men først da sprogrøret satte ind fra slutningen af 1830'erne, blev spørgsmålet trukket frem i første række. Hertug Christian August udnyttede i sin politik tanken om undervisning i tysk, og han arbejdede, som vist i det foregående, ivrigt med at få ønsker om tysk i skolerne frem på Als.¹⁶³ Da sprogreskriptet forelå med bestemmelsen om, at undervisning i tysk skulle indrettes, var det derfor naturligt, at hertugen tog denne tanke op også for sit skolevæsens vedkommende. Dog ønskede han ikke sagen fremmet, før han selv kunne have hånd i hanke med den.¹⁶⁴ Også her gjaldt det om at vise, at initiativet var hans eget uden forbindelse med sprogreskriptet.

I februar 1841 pålagde Christian August de to skoleinspektører for det augustenborgske skoledistrikt, hofråd Bahrt og provst Hoeck, at meddele, hvilke lærere i det augustenborgske distrikt, der kunne undervise i tysk.¹⁶⁵ Om en del af lærerne vidste skoleinspektionen på forhånd, at de magtede det tyske, men i seks tilfælde var der tvivl, og provst Hoeck bad i et cirkulære de pågældende redegøre for deres muligheder for at undervise i tysk.¹⁶⁶ Det viste sig, at alle distriktets lærere mente sig i stand til at klare det tyske — omend med grader af sikkerhed.

Af dem, hvis evner inspektørerne havde været i tvivl om, svarede degn Matthiesen i Notmark og degn Kjærbølling i Asserballe under ét, at de ikke følte sig perfekte i tysk. Men de havde dog, når et tilstrækkelig stort antal børn meldte sig, i flere år under-

Jørgen Hansen (1802-89). Den senere biskop over Als-Ærø stift var 1830-45 præst i Notmark, hvorfra han skjult, men kraftigt imødegik den hertugelige sprogpolitik på Syd-als. Fotografi.

vist i tysk læsning og oversættelse fra tysk. Degn Lassen i Hørup oplyste, at han havde fulgt sin fars eksempel med at give privat-timer i tysk, når mindst 10 elever meldte sig. Han kunne ikke selv tale og skrive sproget korrekt, men han havde dog af og til også undervist i oversættelse fra dansk til tysk.

Lærerne Nielsen i Lysabildskov og J. P. Jørgensen i Kær bedømte deres færdigheder i tysk til, at de kunne bibringe eleverne begyndelsesgrundene i sproget. Degn Klein i Ketting derimod vurderede sine kvalifikationer højere. Han hævdede, at han kunne undervise i tysk læsning, oversættelse, skrivning og retskrivning. I over 20 år havde han med de større og dygtigere børn læst og oversat tysk i to timer om ugen efter forældrenes ønske. Gennemsnitlig havde der deltaget 24-30 børn årligt i denne undervisning. Desuden havde han undertiden givet enkelte elever privatundervisning i tysk grammatik og i at skrive sproget.

Om resten af lærerne i distriktet vidste skoleinspektørerne, at de kunne undervise i tysk. Det var lærer Boysen i Sebbelev, lærer Hans Joachim Hansen i Asserballeskov, degn Knutzen i Tandslet,

lærer Christiansen i Tandselle og hjælpelærer Knutzen samme sted, degn Becker i Lysabild, lærer H. Barchmann i Lebøl, degn C. Carlsen i Ulkebøl samt hans søn, der var hjælpelærer hos ham.

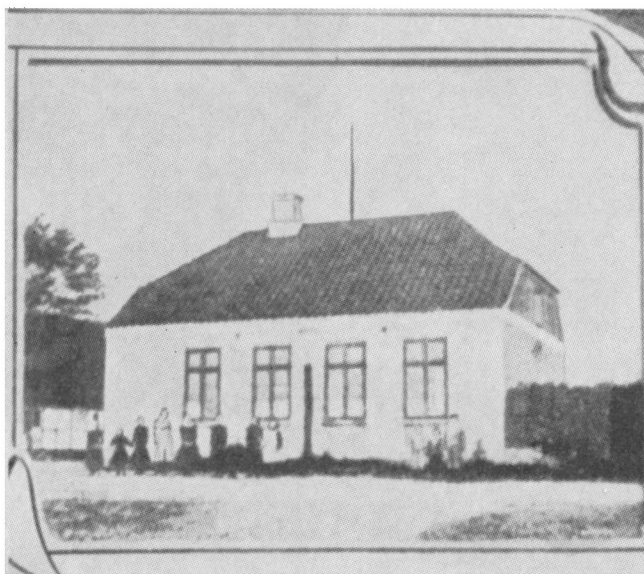
Undervisning i tysk før reguleringen.

Efter at skoledirektionen på denne måde havde konstateret lærernes mulighed for at klare tysk-undervisningen, fortsatte den i efteråret 1841 sine overvejelser af, hvordan en regelmæssig undervisning i tysk kunne etableres. Provst Hoeck udbad sig gennem præsterne oplysninger om, hvordan der hidtil var undervist i tysk i de enkelte skoler, og han udbad sig lærernes synspunkter på, hvordan denne undervisning kunne fremmes. De fleste af svarene kendes, og de giver et ganske godt indtryk både af den undervisning i tysk, der fandtes i de sydalske skoler i årene op til 1841, og af skoleforholdene i det hele taget.

Degn Knutzen i Tandslet oplyste, at mangel på læsebøger hindrede ham i at give ekstratimer i tysk.¹⁶⁷ Derimod havde han i en ugentlig time beskæftiget de større børn — ca. 30 — med at skrive danske og tyske sætninger på deres tavler og bibringe dem lidt af udtalen. Hans 40-årige erfaring som lærer sagde ham, at det ikke ville frugte meget med den slags undervisning, fordi børnenes skolegang var alt for ustadig. Dog ønskede han undervisningen sat i gang mod en passende godtgørelse.

Matthias Matthiesen i Notmark meddelte, at han i flere år om sommeren havde givet privat undervisning i tysk, men kun for få elever. De sidste år havde der ingen været.¹⁶⁸ Hjælpelærer Knutzen berettede fra Tandselle, at i de seks år, han havde forestået skolen, havde han undervist tre ugentlige timer i tysk. Til at begynde med havde undervisningen ligget om aftenen; nu foregik den onsdag og lørdag eftermiddag, som var skolefri. For tiden deltog kun to elever. Betalingen varierede, men lå i almindelighed på 2 mk 8 sk om året, hvilket var for lidt efter hans mening.¹⁶⁹

Fra degn Kjærbølling i Asserballe kom en lang indberetning, hvoraf det fremgik, at han i oktober måned 1841, antagelig inspireret af den første forespørgsel fra skoleinspektørerne, havde bekendtgjort, at der ville blive givet undervisning i tysk i skolen.¹⁷⁰ Der meldte sig 6 drenge fra ældste klasse, og hertil kom 10,

*Dejn Kjærbøllings skole i Asserballe, som den så ud op til 1923.
Udsnit af postkort.*

som han underviste gratis. Timerne lå mandag og torsdag kl. 4¹/₂-5¹/₂.

Det var Kjærbøllings opfattelse, at skoledistriktets ringe størrelse, beboernes knappe kår, »og den sig hos dem visende ringe sans for det tyske sprog« ville bevirke, at de 8 tilmeldte var et absolut maksimum. Så længe der ikke bragtes skrappere midler i anvendelse for at holde børnene i skole om sommeren, kunne der kun være tale om at gennemføre denne undervisning om vinteren. Kjærbølling mente, at læreren kun burde være pligtig til at yde den, når et passende antal børn meldte sig, og han foreslog, at præst og degn afgjorde, hvem der var egnet, så et betalingspørgsmål ikke udelukkede de fattige.

Hos degn Becker i Lysabild gik der på tidspunktet for indberetningen kun 6 til tysk, og heraf var de to degnens egne sønner.¹⁷¹ Undertiden havde der været 10-12 elever, men der blev stadig færre. Iøvrigt var det kun få af børnene, der havde nytte af denne undervisning, fordi al undervisning i skolen led af, at det kneb for en enkelt lærer at undervise 200 elever ordentligt. I

modsætning til Kjærbølling kunne Becker kun undervise i tysk om sommeren, fordi børnene om vinteren ikke i den sene eftermiddags mørke kunne forcere »de moradsige veje« til skolen. Becker foreslog også, at præst og lærer skulle udvælge de egnede børn til tysk-undervisningen for at ikke tvangsindlagte fredsforstyrreere skulle ødelægge timerne.

Samme tanke havde degn Lassen i Hørup.¹⁷² Dér havde skolebørnenes antal og den dårlige skolestue hindret, at der blev tid til tysk. Lassen gav kun privattimer, undertiden for 20-30 elever, til andre tider næppe for 10. Betalingen var efter evne.

Lærer Jørgensen i Kær gav i sin beretning et helt historisk rids af sit arbejde med timer i tysk.¹⁷³ Han var tiltrådt i Kær mikkelsdag 1838 og havde da tilbudt 3 à 4 timers tysk uden for skoletiden. Der meldte sig 7-8 drenge, og undervisningen fortsatte til påske 1839 mod en ubetydelig godtgørelse. Om sommeren var der ingen timer, men mikkelsdag 1839 fremsatte han igen sit tilbud om tysk mod ringe eller slet ingen betaling. Der meldte sig også denne gang 7-8 deltagere, men ingen af dem betalte, og i 1840 gentog lærer Jørgensen ikke sit tilbud. Derefter havde ingen ønsket tysk. Som læsebog var brugt Wilhelmens »Der deutsche Kinderfreund«,¹⁷⁴ oplyste han til sidst.

Lignende erfaringer som i Kær havde lærer Moldt i Helved, der også indsendte en redegørelse.¹⁷⁵ Strengt taget hørte jo Helved skole til det kongelige distrikt,¹⁷⁶ men den indviklede administrative placering af skolen er forklaringen på, at Moldt gennem de gejstlige myndigheder i Sønderherred afæskedes en udtalelse, skønt han allerede i efteråret 1840 over for de kongelige myndigheder havde redegjort for sine færdigheder i tysk. Han havde da svaret, at han kunne undervise i tysk, men ikke tale det korrekt.

Nu tilføjede han, at allerede i 1835 havde flere drenge i Helved skole ytret ønske om tysk, og han havde givet dem ekstratimer. Men lysten tabtes snart, og efterhånden holdt denne undervisning helt op. Offentliggørelsen af sprogreskriptet havde imidlertid inspireret flere forældre til at bede om en genoptagelse af undervisningen fra sommeren 1841. Moldt var da begyndt med i to timer om ugen at undervise 16 drenge og 3 piger i tysk. Pigerne var dog snart faldet fra, og der var i det hele taget ikke blevet så meget ud af undervisningen, fordi hø- og kornhøsten tog

børnenes tid. Her i efteråret lå tysken stille på grund af konfir-mationsforberedelsen.

Hos lærer Hansen i Asserballeskov fik på det tidspunkt, da han afgav beretning, 10 elever undervisning i tysk i 3 à 4 timer om ugen, både sommer og vinter.¹⁷⁷ Dog beklagede han, at kun så få ud af 143 skolesøgende børn fulgte denne undervisning. Det skyldtes ikke fattigdom, føjede han til, for den »vel tænkende ungdomslærer« ville naturligvis undervise egnede gratis.

Lærer Hansen fandt det uheldigt, om man nu skulle til at undervise i tysk efter sprogreskriptets påbud, som gjorde denne undervisning til en pligt for læreren. Skulle en undervisning i tysk sættes i gang, måtte man kræve et minimum af deltagere, og kun de egnede skulle have lov til at være med.

Hansen begrundede sit synspunkt med den ringe interesse, børnene viste for skolegangen i det hele taget. I månederne juli, august, september og oktober 1841 havde kun $\frac{1}{3}$ af de skoleplig-tige børn besøgt skolen, og nytten af en fast undervisning i tysk ville under disse omstændigheder være illusorisk. En grund til den dårlige skolegang var, at vejen til skolen ikke blev holdt i orden, så den var ufremkommelig. »Her var tvang vist på sin rette plads«, sukkede læreren.

Langt de fleste af indberetningerne var på dansk. Kun to af lærerne skrev på tysk. Det var degn Carlsen i Ulkebøl og lærer Barchmann, Lebøl. Carlsen meddelte, at han helt tilbage i 1826 ved sin ansættelse i Ulkebøl havde tilbudt eleverne fra 1. klasse undervisning i tysk.¹⁷⁸ Flere meldte sig, men faldt fra igen, da prisen blev fastsat til 1 sk. i timen pr. barn. Derefter havde han tilbudt to ugentlige timer gratis, men ingen reflekterede. Først to år senere kom der gang i undervisningen to timer om ugen mod en betaling af $\frac{1}{2}$ sk. i timen.

Denne undervisning fortsattes i 10 år med et elevtal, der veks-lede fra 20 til ned under 6. Da Carlsens søn blev andenlærer i Ulkebøl, overtog han undervisningen i tysk. Han gav 3 ugentlige timer og fik kvartalsvis 12 sk. pr. barn. For øjeblikket var der 9 elever, som deltog i tysktimerne. Carlsen tilføjede iøvrigt forskellige praktiske forslag vedrørende undervisningen. F. eks. fremhævede han, at ingen elev burde have lov til at deltage i tysktimerne, før den pågældende havde fuld færdighed i dansk.

Desuden henledte han opmærksomheden på Munthes »Begebenheiten aus des Vaterlandes Geschichte«¹⁷⁹ som en velegnet læsebog.

Endelig kunne lærer Barchmann oplyse, at i Lebølgård skole undervistes der om sommeren i tysk i 4 ugentlige timer med 7 elever.¹⁸⁰ Forrige sommer havde der været 5 deltagere. Om vinteren gennemførtes disse timer ikke, fordi dagene var for korte. Barchmann mente, at en fast ordning af undervisningen i tysk ville svare til, hvad skoleinteressenterne i hans distrikt ønskede. Det var hans opfattelse, at om vinteren måtte denne undervisning gives i selve skoletiden, hvis den skulle kunne gennemføres.

Af de her refererede indberetninger fremgår det, at der spredt undervistes i tysk på Sydals, mest i form af private timer mod en vekslende timebetaling. Her og der har der også vist sig tegn på, at forældrene var interesserede i, at deres børn skulle lære tysk, men stort set var interessen ikke særlig levende, især ikke når den kunne føre til udgifter.

Ingen af lærerne havde tilsyneladende noget imod nu at gennemføre en mere regelmæssig undervisning i tysk, men de fremhævede så godt som alle, at det måtte forudsætte et rimeligt honorar til dem. Ganske vist — skrev Barchmann i Lebølgård — arbejder læreren ikke for lønnens skyld, men et passende vederlag ville nu stimulere hans lyst og interesse. Et vederlag kunne læreren også nok trænge til, mente lærer Hansen i Asserballe-skov, for »i sit ansigts sved æder han sit brød, hvilket han har tilfælles med mange andre, men at han skal svede uden at få brød, dette behøver han vist ikke at frygte for i det distrikt, hvor jeg har haft den lykke at kaldes til skolelærer«.

Enkelte af lærerne gik så vidt som til at opgive det beløb, de ville anse for passende. Det lå på 20-25 rdl. courant om året. Hertil føjede lærer Jørgensen, Kær, det synspunkt, at honoraret burde udredes af sognets degnefond, for at skoleinteressenterne ikke skulle belastes med en udgift, som ville give strid og ubehagelighed. Dermed ville også problemet med, at udgiften kunne afskrække forældrene, være løst. Denne tanke lå jo iøvrigt helt på linie med sprogreskriptets bestemmelse om, at udgiften til undervisningen i en overgangsperiode skulle betales af offentlige midler.

Præsternes holdning.

Provst Hoeck havde bedt præsterne om at føje nogle bemærkninger til lærernes indberetninger. I de tilfælde, hvor det skete, gav præsterne udtryk for en ret kritisk opfattelse af hertugens formentlige planer. Det udsendte cirkulære havde ikke nævnt noget om, på hvilken måde man på Augustenborg tænkte sig at gennemføre tysk-undervisningen. Flere af lærerne havde indirekte ladet forstå, at de gik ud fra, at der ville blive tale om en pligtmæssig undervisning af alle i tysk. Men både pastor Bering i Tandslet og pastor Poulsen i Asserballe understregede, at der vel kun kunne være tale om en frivillig ordening af samme art, som sprogreskriptet foreskrev for de kongelige distrikter.¹⁸¹

Hertil føjede pastor Poulsen med tydeligt sigte til hertugens kurs i sprogsagen, at når blot rette vedkommende holdt sig til reskriptet og brugte dansk i rets- og administrationssager, var der ingen grund for bønderne til nødvendigvis at lære tysk. Pastor Henningsen i Lysabild gik et skridt videre i kritikken af hertugens sprogpolitik, da han skrev, at netop denne politik havde været med til at svække interessen for det tyske sprog.¹⁸² Hvis man ikke havde rejst den stærke opposition mod reskriptets bestemmelser om dansk retssprog, ville landalmuen have anset indførelsen af tysktimer for en gavnlig foranstaltning, mente Henningsen. Men nu havde den ene modstand vakt den anden, og mange troede, at de kunne tiltvinge sig alt, hvad der angik dem, på dansk. Derfor blev børnene holdt tilbage fra tysk, og enhver opfordring til at lære tysk blev anset for et forsøg på med tiden ganske at indføre det tyske sprog.

Ingen af præsterne vendte sig i og for sig mod den tanke, at det var gavnligt, om alle kunne lære dansk og tysk. Men de pegede samtidig på det farlige i, at en undervisning i tysk kom til at gå ud over de andre skolefag, specielt måtte man undgå en forringelse af danskens stilling. I så henseende lå præsterne helt på linie med deres kollega i Notmark, Jørgen Hansen, som i den tidligere citerede artikelrække i »Dannevirke« i 1838 var gået stærkt imod tysk i landsbyskolerne, fordi det ville forringe den øvrige undervisning.

Når man kun magtede at lære ét sprog nogenlunde til gavn i skoletiden, skrev pastor Henningsen, var de fornuftige blandt

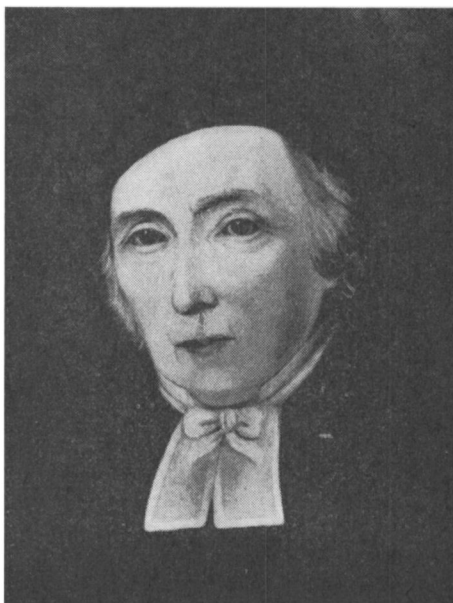
bønderne indstillet på at foretrække det, der var kirke- og skolesprog. Tilmed var det vanskeligt nok at sikre en tilfredsstillende oplæring i dansk i en skole som Lysabild, der var indrettet til at rumme 96 elever, men som for tiden skulle tage 170, og det var endda ikke alle skolepligtige børn. Derfor måtte man hellere snart gennemføre den regulering af skolevæsenet, der havde været talt om i syv år, end indføre en ny undervisningsgenstand, sluttede han. En del af hans ønsker opfyldtes jo, som det er nævnt, ikke længe efter, måske i konsekvens af hertugens plan om undervisning i tysk.¹⁸³

Det mest omfattende indlæg fra gejstlig side kom fra den aldrende pastor Schwensen i Hørup.¹⁸⁴ Hans bemærkninger fortjener at kendes, fordi de bygger på dyb fortrolighed med den befolkning, han havde været præst for siden 1795,¹⁸⁵ samtidig med at de afslører en særdeles klar opfattelse af det danske sprogs stilling i Nordslesvig. I modsætning til mange af tidens mærkværdige opfattelser af den sønderjyske dialekts sproglige placering var Chr. Schwensens synspunkter kyndige og filologisk uagribelige.

Efter Schwensens mening ville man kun nå dertil, at alle kunne tysk, når der undervistes *på* dette sprog. Men det var ikke meningen. Skolen skulle forberede til kirkegangen, og da kirkesproget var dansk, skulle børnene kunne dansk. Det danske sprog i Slesvig havde gennem generationer alene måttet vige for det tyske i egne med tysk skole- og kirkesprog, men det ville holde sig, hvor kirken, andagtsbøgerne og lovbøgerne talte dansk, og Hørup-præsten kunne ikke kalde dette en fejl.

I det hele taget var det forkert, skønt dette ofte blev hævdet, fortsatte Chr. Schwensen, at den nordslesvigske dialekt adskilte sig stærkt fra det danske skriftsprog. Da hertugen hyppigt i sin agitation skelnede mellem den sønderjyske dialekt og rigsdansken, må disse bemærkninger utvivlsomt opfattes som rettet til og mod Christian August.

Schwensen turde stå inde for, at næsten enhver bonde kunne læse passende danske bøger. Alsisk måtte betragtes som værende mere dansk end det holstenske plattysk var tysk. Plattysk lå i virkeligheden nærmere ved hollandsk end ved tysk, mens alsisk

Christian Schwensen (1764-1845) var søn af kroejeren i Bommerlund. Han var kandidat fra Gottorp og blev 1793 provst i Adsbøl og slotspræst på Gråsten. Fra 1795 til sin død var han sognepræst i Hørup. Maleri i Hørup kirke.

i forhold til det danske skriftsprog var at ligne ved de mange tyske dialekter, som nemt kunne forstås.

Som sine kolleger indså Schwensen vel, at de særlige nord-slesvigske forhold gjorde det ønskeligt, at så mange som muligt, hvis de evnede det, lærte tysk. I hele hans embedstid havde der også i menigheden været folk, der kunne forstå og læse tysk, når indholdet lå inden for landalmuens fattetekreds. Det skyldtes de pågældendes gode evner, lærernes privattimer og skolen i Augustenborg (»på Augustenborg«, som han skrev efter alsisk skik). Denne skole havde enkelte fra sognet fået lov at besøge efter konfirmationen. For øjeblikket var der dog ikke i menigheden mange børn, der kunne noget videre tysk, men tallet kunne måske hæves ved en bedre ordning af undervisningen.

Imidlertid fremhævede Schwensen, at undervisning i tysk ikke burde gøres til en slags belønning for flid. Man skulle være opmærksom på, at nogle måske af forfængelighed ville søge undervisningen, fordi de såkaldt fornemme helst betjente sig af det tyske sprog. Ved at lære tysk troede man så, at man gjorde sig

lige med dem. Social prestige burde efter Schwensens mening ikke få lov til at fremme tysk på danskens bekostning.

Skoledirektionens indstilling.

Præsternes kommentarer indeholdt en ret utilsløret kritik af en for vidtgående støtte til det tyske sprog, og de antydede reaktioner i befolkningen på sprogstriden, som ikke før havde vist sig så tydeligt. Vi har set tilkendegivelser fra Sydals til fordel for det danske retssprog,¹⁸⁶ men her antydes for første gang en mere aktiv holdning til fordel for det danske og mod det tyske i konsekvens af røret omkring sprogskriptet.

Da de to skoleinspektører, Bahrt og Hoeck, på grundlag af det indsamlede materiale i september 1842 affattede en betænkning om indførelsen af tysk i skolerne, tog de også i høj grad hensyn til uviljen mod det tyske sprog.¹⁸⁷ De opregnede hindringerne for en ordning med tysktimer, og blandt dem var den vigtigste den danske sprogånd med den deraf følgende manglende interesse for tysk sprog. Gejstligheden var, skrev de, mest stemt for det danske sprog, og navnlig var bispen ingen ven af udbredelsen af det tyske sprog. Biskop Tetens' anstrengelser for at hævde øens danskhed kunne jo heller ikke være nogen hemmelighed, og de to skoleinspektører har utvivlsomt ret i at tillægge ham en del af ansvaret for præsternes holdning. Tilmed havde, som det hed i indberetningerne, nogle af præsterne og flere af lærerne dansk uddannelse. Derfor havde de ikke sans for udbredelsen af tysk, og de søgte ikke at fremme sproget særligt.

Heller ikke i befolkningen selv havde skoledirektionen imidlertid mærket større interesse. Grunden hertil lå til dels i det allerede nævnte, men Bahrt gjorde yderligere den tilføjelse, at øens isolerede stilling, den ringe forbindelse med fastlandet og i særdeleshed det ringe samkvem med hertugdømmernes tysktalende beboere svækkede lysten til at lære tysk. Denne bemærkning er bemærkelsesværdig, efter som man i den augustenburgske kreds havde ladet påstanden om den nære forretningsmæssige forbindelse med Sydslesvig og Holsten/Hamburg være hovedargumentet for undervisning i tysk.¹⁸⁸

I praksis var det sådan, understregede Bahrt og Hoeck, at alsingerne kunne klare sig med det danske sprog. Civilembeds-

mændene forhandlede ganske vist de retslige og administrative anliggender skriftligt på tysk, men de talte dansk med undersåtterne og oversatte forhør og domme. Fra myndighederne udgik der følgelig ingen impuls i retning af det tyske sprog.

Kendskabet til tysk var i konsekvens af alt dette ringe. Undervisningen havde været forsømt, fordi den var afhængig af lærernes interesse og folkets behov. Den havde mest været henlagt til privattimer og derfor hæmmet af, at der ingen interesse var for at have udgifter ved den åndelige uddannelse. Disse hindringer måtte hæves, men det måtte, skrev direktionen, ske uden at genere en ordentlig uddannelse i dansk.

Derfor foreslog de to medlemmer af direktionen, at undervisningen kun blev givet til de dygtige. Den skulle være pligtmæssig for lærerne, men ligge uden for skoletiden, nemlig på de hidtidige skolefri eftermiddage onsdag og lørdag. Lærerne burde have en passende godtgørelse, og direktionen foreslog 10 rdl. cour. årligt, hvilket var betydeligt mindre, end de dristigste af lærerne havde tænkt sig.

I lighed med flere af lærerne mente direktionen ikke, at denne godtgørelse skulle udredes af skolekommunerne. I så fald ville nemlig de gamle hindringer for tyskundervisningen eksistere videre, og de fattige ville udelukkes. Hertugen burde derfor påtage sig betalingen, så undervisningen blev gratis. Dermed ville man jo iøvrigt nå netop den ordening, som sprogreskriptet forudsatte.

Skoledirektionens forslag gik derefter ud på, at undervisningen i tysk skulle være en pligt for lærerne. Den skulle meddeles i 4 timer ugentlig uden for skoletiden. Alle egnede drenge og piger, hvis forældre ønskede det, kunne deltage. Præsterne og lærerne skulle udvælge de egnede, som også flere lærere havde foreslået det. Desuden skulle præsterne bistå ved indretningen af undervisningen, og provsten skulle visitere. Hertugen skulle bevillige 10 rdl. courant årligt af kirkemidlerne eller andet steds fra til at dække lærerhonoraret, men betalingen skulle gøres afhængig af de fremskridt, provsten konstaterede ved visitatsen.

Der blev udfærdiget udkast til en ordre med dette indhold til skoledirektionen,¹⁸⁹ men det blev aldrig andet end et udkast. Indførelsen af tyskundervisning kom til at følge mere snirklede veje.

Kancelliets stilling.

Allerede før denne indstilling fra skoledirektionen til hertugen forelå, havde Danske Kancelli rørt på sig. Det skete i juni 1842,¹⁹⁰ efter at kancelliet havde undersøgt, om en ordning i overensstemmelse med sprogreskriptets påbud var mulig og hensigtsmæssig på Als og Ærø, hvor jo skoleordningen af 1814 for hertugdømmerne ikke gjaldt. Skoledirektionen på Ærø og for Als Nørreherred, hvori biskop Tetens havde sæde, erklærede da, at den anså undervisning i tysk for mulig og gavnlig.

Derefter havde kancelliet fra det Slesvig-Holsten-Lauenborgske Kancelli fået oplyst, at kongen havde bevilliget de nordslesvigske lærere 12 rbdl. årligt af den kongelige kasse som vederlag for undervisningen. Ved aftale med finansdeputationen havde Danske Kancelli sikret en tilsvarende betaling til lærerne på Als og Ærø, for så vidt det ikke allerede var pålagt dem at undervise i tysk. Det var nu kancelliets mening hos kongen at udbede sig bestemmelser for Als og Ærø, svarende til reskriptet. Men før det nedlagde forestilling herom, udbad kancelliet sig en tilkendegivelse af, om hertugen havde noget at bemærke angående skolerne under hans patronat.

Dermed var Christian August endnu en gang sat i den situation, at han måtte klargøre sit principielle syn på sprogreskriptets gyldighed på sine godser og samtidig overveje konsekvenserne af en debat herom med kancelliet. I dette tilfælde valgte han i første omgang at tie. Kancelliet kom til at rykke forgæves for et svar på henvendelsen.¹⁹¹

En overgang overvejede hertugen og hans rådgivere at svare ved at minde kancelliet om, at sprogreskriptet ikke gjaldt for hertugens skoler.¹⁹² Derefter skulle tilføjes, at de, der ønskede det, hidtil havde fået privattimer af lærerne, og at en ordning derfor egentlig ikke var nødvendig. Ikke desto mindre havde hertugen taget skridt til at ordne undervisningen i tysk hensigtsmæssigt. Hans skoleinspektører havde efter passende undersøgelser givet forslag herom, og disse forslag forelå nu til hans beslutning. På hvilken måde han end ordnede denne sag, havde han bestemt, at han selv ville udrede udgifterne. Dem skulle den kongelige kasse ikke bebyrdes med.

Hertugens tankegang markeres tydeligt af en rettelse i dette

Et spilleparti i den augustenborgske kreds i 1845. Ved sammenkomsterne ved det augustenborgske hof drøftedes livligt tidens politiske spørgsmål, navnlig set fra den augustenborgske synsvinkel. De spillende er fra venstre: Ernst Reventlow-Farve, hertug Christian August, prinsen af Nør og Caspar v. Buchwald. Tegning af Carl Hartmann 1845. Frederiksborg.

koncept. Oprindeligt har der stået, at han havde truffet foranstaltninger til en ordning »i den kongelige anordnings ånd«, men det er rettet til en »hensigtsmæssig« ordning.¹⁹⁸ Det kan ikke være et tilfælde, at enhver antydning af forbindelse med sprogreskriptet i de hertugelige dispositioner på denne måde fjernes. Christian Augusts understregning af, at han selv ville betale lærerne, er heller ikke udslag af trang til at aflaste den kongelige kasse, men udtryk for hans ønske om at holde sig helt fri af det kongelige reskript.

Dette svar blev imidlertid aldrig andet end et koncept. Hertugen lod det ikke gå af, og det hænger antagelig sammen med, at en plan om, hvordan hele sagen med tysktimerne skulle gribes an, var ved at tage form på Augustenborg. Man fandt en vej, som gjorde det muligt at indføre tysk uden mindste forbindelse med sprogreskriptet.

Andragender om tysk.

Et stykke ind i 1843 må planen have været klar, og et svar gik da omsider til Danske Kancelli.¹⁹⁴ Heri understregedes naturligvis stadig, at skoleordningen af 1814 og dermed sprogreskriptets bestemmelser om tysk ikke gjaldt for de augustenburgske skoler. Men samtidig antydedes en ny linie derved, at hertugen erklærede, at hvis der var ønsker om at få den hidtidige privatundervisning afløst af en almindelig undervisning i tysk, ville han selv betale godtgørelsen til lærerne. I lys af den derpå følgende udvikling i sagen bliver denne hentydning til, at tysk kan indføres efter befolkningens ønsker, særdeles vigtig.

I foråret 1843 begyndte der nemlig på Augustenburg fra de enkelte distrikter at indløbe ansøgninger om at få indført undervisning i tysk. Det første ønske kom fra Lebøl, hvor jo lærer Barchmann også hidtil med energi havde søgt at holde undervisningen i tysk oppe.¹⁹⁵ Heinrich Barchmann var en lærer med gode tyskkundskaber.¹⁹⁶ Han var født i 1814 i Adelby sogn ved Flensborg. Som dreng havde han en tid gået i skole hos lærer Hansen i Augustenburg, og som 15-årig blev han i 1829 anbragt i et lærerhjem i Angel. 1835 fik han lærereksamen fra Tønder og var derefter en kort tid hjælpelærer i Slesvig. 1836 kom han til Augustenburg skole, hvor undervisningen var tysk, og 1839 blev han så lærer ved Lebølgård skole. Hans nære tilknytning til Augustenburg ses af, at han 1850 måtte forlade sin stilling, hvorefter han blev ansat af Christian August på dennes nye residens, Primkenau, i Schlesien.

Allerede i sin indberetning om tyskundervisningen i Lebølgård skole havde Barchmann nævnt, at timer i tysk ville stemme overens med beboernes ønsker, og den 8. marts 1843 forelå der fra Bahrt og Hoeck et forslag om at indføre tysk i Lebølgård skole. Begrundelsen var, at beboerne under Majbølgård havde bedt om det.¹⁹⁷ Pastor Bering i Tandslet havde hjulpet med at få ønsket frem.

Skoleinspektørerne anbefalede, at Barchmann skulle undervise i 3 timer om ugen i tysk, og i strid med inspektørernes tidligere opfattelse tilrådede de nu, at timerne blev lagt i den sædvanlige skoletid. Dygtige elever af begge køn skulle have adgang til undervisningen efter lærerens og præstens udvalg, og præsten

skulle føre tilsyn med undervisningen. De andre elever måtte ikke lide afbræk ved dette arrangement. Betalingen blev sat til 10 rdl. cour. hvis over 20 børn deltog; var der under 20, reduceredes vederlaget til 8 rdl. cour. Af et brev fra provst Hoeck til Bahrt fremgår, at betalingen var fastsat af hertugen personligt.

Der blev derefter i april 1843 udstedt en hertugelig resolution, der under henvisning til det mundtlige ønske om tysk i skoletiden, som skoleinteressenterne havde fremført gennem tillidsmænd over for hertugen, indførte 3 timers ugentlig tysk i Lebøl skole i skoletiden.¹⁹⁸ Det havde været overvejet at følge skoleinspektionens forslag om en pligtmæssig undervisning af alle egnede børn, men i den endelige bestemmelse blev det fastslået, at undervisningen var frivillig. Forældre, der ikke ønskede børnene undervist i tysk, skulle meddele det til præsten, der så udskød de pågældende ved udvælgelsen af de egnede. Forældrene skulle altså direkte tage afstand fra tyskundervisningen.

I det næste tilfælde kom der en regelret ansøgning om tysk. Det var fra Notmark sogn, og man bad her om at få tysk indført som i Lebøl skole.¹⁹⁹ Pastor Hansen havde intet at indvende mod det, hed det i andragendet, og lærer Matthiesen ville gerne undervise. Under henvisning til det vidtstrakte skoledistrikt fandt ansøgerne det bedst, at undervisningen kom til at ligge i selve skoletiden. Ansøgningen var underskrevet af 4 synsmænd og skoleforstandere i Notmark sogn.

Det varede kun få dage, før der forelå en resolution om, at der kunne indrettes undervisning i tysk i Notmark på de samme vilkår som i Lebøl.²⁰⁰ En måneds tid senere, i juni måned 1843, kom derefter bestemmelse om tysk i Lysabild skole.²⁰¹ Ansøgningen fra Lysabild kendes ikke, men den har antagelig lignet den foregående. I hvert fald havde den derpå følgende resolution samme ordlyd som dem, der tidligere var givet for skolerne i Lebøl og Notmark.

Først da der i oktober 1843 kom et andragende fra Ulkebøl om tysk,²⁰² skete der en ændring i den linie, der var lagt med bestemmelserne for Lebølgård skole. Ansøgningen fra Ulkebøl sogn er særlig bemærkelsesværdig, fordi den selv gjorde opmærksom på, at den ikke var udtryk for et enstemmigt ønske i sognet. Den var underskrevet af en mand fra Vollerup og en fra Spang på beboer-

nes vegne, men med det forbehold, at »nogle enkelte fra Ulkebøl by« ikke havde villet være med. Det kan ikke undre, når man betænker, at Bonefeldt, som havde været ledende i kampen mod hertugens petitionsfremstød til fordel for det tyske sprog,²⁰³ boede i Ulkebøl sogn og kunne øve sin indflydelse dér.

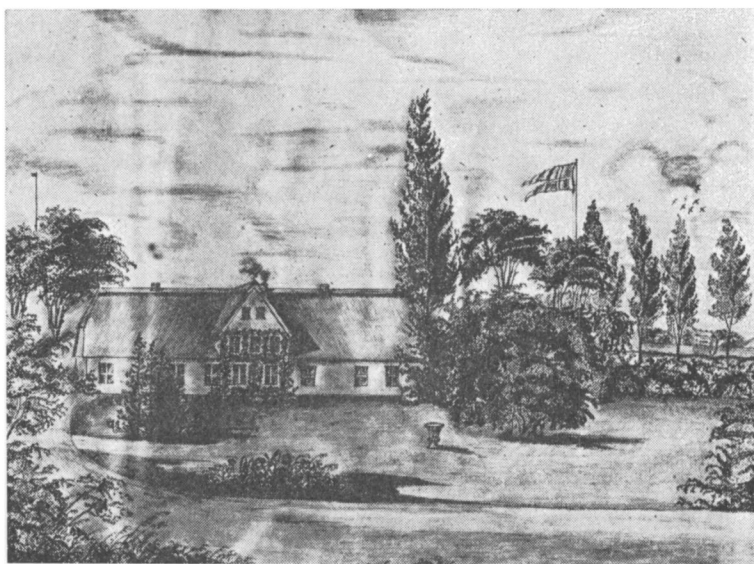
Ansøgerne bad om, at tyskundervisningen i Ulkebøl måtte blive i skoletiden for ikke at trætte børn og lærer. Man bad om én times undervisning daglig og begrundede ønsket med, at tysk ville være til gavn for børnene og deres efterkommere. Men her fulgte hertugen ikke helt det fremsatte ønske. Resolutionen gav kun tilladelse til 3 timers tysk om ugen, fordelt på 6 halve timer,²⁰⁴ og undervisningen kom til at ligge uden for skoletiden. Der blev læst en halv times tysk hver formiddag efter den ordinære skoletids ophør.²⁰⁵

Det lader sig ikke med sikkerhed afgøre, hvorfor hertugen nu, på trods af det direkte ytrede ønske, besluttede at lægge undervisningen uden for skoletiden. Han har dog næppe været uvidende om, at ordningen med tysk i skoletiden var faldet biskop Tetens for brystet, og det ville falde godt i tråd med hertugens handlemåde iøvrigt i sprogspørgsmålet på Als, at han derefter har valgt en forsigtigere fremgangsmåde for at hindre åbne uoverensstemmelser i sagen.

Kancelliets indgriben.

Spørgsmålet, om tysktimerne skulle lægges inden eller uden for den ordinære undervisningstid, var diskuteret indgående under forberedelsen af sprogreskriptet. I den slesvigske stænderforsamling havde meningerne været delte. Den stænderkomité, der under sessionen 1838 behandlede sagen, androg om, at undervisningen blev lagt i den almindelige skoletid,²⁰⁶ og det blev stænderflertallets ønske. Professor Falck gik imidlertid under debatten imod, at timerne blev lagt i skoletiden,²⁰⁷ og han fik støtte af Thies Steenholdt fra Ravsted,²⁰⁸ som jo senere ændrede standpunkt og blev hertugens tro følgesvend i sprogpolitikken.

Da sprogreskriptet forelå i 1840, viste det sig, at regeringen på dette punkt ikke havde fulgt stændernes indstilling. Tysktimerne var lagt uden for skoletiden for at understrege frivillighedsprincippet. De øvrige fags stilling måtte ikke svækkes af, at tysken

*Ulkebøl præstegård, hvor pastor Krog-Meyer var præst.
Tegning fra 1850. Museet på Sønderborg slot.*

blev indført som undervisningsgenstand. Som vi har set, var dette synspunkt også udbredt blandt de sydalsiske præster, og det må virke overraskende, at en mand som pastor Jørgen Hansen, at dømme efter ansøgningen fra Notmark i 1843, har været indforstået med, at tysktimerne blev lagt i skoletiden.²⁰⁹ Jørgen Hansen havde været en af de stærkeste kritikere af tanken om tysk i landsbyskolerne.²¹⁰ Antagelig skal det blot forstås på den måde, at han ikke havde noget mod tysktimer i sig selv; andragendets ordlyd behøver ikke at indebære, at han også accepterede timerne placering.

I den augustenborgske kreds havde meningerne åbenbart været delte. Hertugen selv havde støttet forslaget om, at tysk skulle læses i undervisningstiden. Men provst Hoeck og hofråd Bahrt fremhævede som nævnt i 1842 i deres egenskab af skoleinspektører, at de ikke ønskede at hemme en ordentlig uddannelse i dansk, og de anbefalede, at timerne blev lagt uden for skoletiden.²¹¹ Da ansøgningerne begyndte at indkomme, lå disse på linie med hertugens opfattelse. Ansøgerne ønskede og fik timerne

i skoletiden. Skoleinspektørerne nævnede intet om, at de oprindeligt havde anbefalet noget andet.

Dermed kom ordningen i det augustenborgske distrikt klart i modstrid med sprogreskriptets ånd og bogstav, og situationen på Sydals kom til at afvige fra den på Nordals. Der fulgte man nemlig en kongelig resolution af 7. april 1843, som satte sprogreskriptets bestemmelser om tysk i kraft for Als og Ærø. Resolutionen bestemte, at der skulle gennemføres 3 ugentlige, frivillige timer i tysk uden for skoletiden.²¹² Desuden fastsatte den et vederlag på 12 rbdl. til lærerne, så også i den henseende ville praksis i de to dele af Als blive forskellig, da hertugen jo gik op til 10 rdl. cour.²¹³

Det var naturligvis tanken, at den kongelige resolution skulle omfatte hele Als. Sådan opfattede biskop Tetens den også, og hertugens ordning med tysk i skoletiden måtte så meget mere genere bispren, som han var den ledende i gejstlighedens kritik af alt for vidtdreven støtte til tysk. Siden kontroversen i 1839²¹⁴ var situationen imidlertid den, at bispren ikke mere henvendte sig direkte til hertugen i de sager, hvor han havde indseende med det hertugelige distrikt. I stedet indberettede han den augustenborgske særordning for kancelliet, som derefter udbad sig oplysninger fra hertugen.²¹⁵

Danske Kancelli fremhævede i den anledning, at ordningen af undervisningen stred både mod sprogreskriptet og resolutionen af 7. april 1843. Her overfor gentog Christian August sin understregning af, at reskriptet ikke gjaldt for hans distrikt, men at han, hvis hans undersætter ønskede det, ville indrette tyskundervisning.²¹⁶ Nu forelå der fra flere skoledistrikter ønsker om mellem 3 og 6 timers undervisning i tysk, og ud fra lokale hensyn havde man ønsket timerne i skoletiden. I alle tilfældene med undtagelse af ét — d. v. s. Ulkebøl — havde han måttet bøje sig for de anførte grunde. Dog havde han ment, at 3 timer om ugen var nok, og han havde kun ladet de dygtigere elever af begge køn få adgang til undervisningen.

Ordningen skulle fungere på den måde, at de elever, som ikke deltog i tyskundervisningen, samtidig skulle have regning og skrivning. Denne fremgangsmåde, hed det i skrivelsen, var jo ikke usædvanlig i skoler med elever på forskellige trin. Hertugen

kunne ikke give kancelliet ret i, at noget sådant skulle stride mod reskriptet, eftersom det slet ikke gjaldt dér, hvor han havde ret til at ordne skolegang og undervisning. Den kongelige resolution kunne efter hertugens mening kun sigte på Nørreherred og Ærø.

Hermed lod Danske Kancelli sig imidlertid ikke nøje. Det fastholdt, at regulativet af 1825 på ingen måde gav hertugen ret til at fastsætte undervisningsgenstande og undervisningstimer.²¹⁷ Derfor måtte tyskundervisningen også i det augustenburgske distrikt følge kancelliets påbud og ligge uden for skoletiden. På dette punkt lod man sig ikke røkke i København.

Det er karakteristisk for hertugens temperament, at han i den fortsatte meningsudveksling gled ud i spidsfindigheder. I sit gensvar forudsatte han, hvad han dog samtidig understregede, at han ingeniunde ville anerkende, at kancelliet havde ret i sin fortolkning af skolereglementet af 1825.²¹⁸ Men selv i så fald kunne han ikke se, at der i reglementets bestemmelser om undervisningsgenstandene stod noget om, at al undervisning skulle foregå på dansk. Der var derfor ikke noget i vejen for, at undervisning i læsning og skrivning i specielle tilfælde kunne ske på tysk. Lige så lidt stod der i skolereglementet noget om, at tysk skulle læses uden for skoletiden.

Følgelig kunne Christian August ikke indse, at undervisningen nødvendigvis skulle foregå uden for den ordinære undervisningstid. Men meget betegnende for hans taktik føjede han til, at skulle det vise sig uheldigt, ville han straks ændre den placering af tysktimerne, som interessenterne havde ønsket. Dermed antydede hertugen den vej, han ville trække sig ud af sagen.

Kancelliet fastholdt nemlig sit synspunkt og forlangte det fulgt. Det meddelte hertugen til gunstig efterretning, at al undervisning naturligvis i almindelighed alene burde meddeles på modersmålet, når ikke det modsatte udtrykkelig var bestemt eller tilladt.²¹⁹ Det behøvedes der ingen udtrykkelig regel om. Den ordning, hertugen havde indført, bevirkede, at børnene mistede en del af den tid, der skulle anvendes til uddannelse i modersmålet. Uden omsvøb forlangte kancelliet nu, at hertugen forandrede denne indretning.

Efter nogen overvejelse valgte hertugen at følge påbuddet. Henved $\frac{3}{4}$ år senere, i marts 1845, resolverede han, at ordningen

med tysk i skoletiden i Lebøl, Notmark og Lysabild skulle op-
hæves.²²⁰ Fra påske skulle undervisningen gives med en halv time
liver af ugens seks dage efter skoletidens ophør. Til gengæld
rykkedes tidspunktet for skolens begyndelse om morgenen til-
svarende en halv time frem. Også i denne sag bøjedede hertugen
altså hellere af, end han vikledede sig ind i en dybere prøvelse af
sin ret til selv at bestemme i sprogsagen.

Tysk i de øvrige skoler.

For så vidt havde han bøjet sig allerede tidligere, og i
marts 1845 bragte han på en måde kun skolerne i Lebølgård,
Notmark og Lysabild på linie med de andre skoler i distriktet.
Allerede da en konflikt om tysktimernes placering på skemaet
kunne forudses, havde hertugen jo i Ulkebøl lagt dem uden for
skoletiden.²²¹ Og i alle de tilfælde, hvor der under polemikken
med kancelliet indløb ønsker om tyskundervisning, blev den lagt
efter skoletid.

Strømmen af anmodninger stilnede nemlig ikke af. Omtrent
samtidig med, at kancelliet tog hele sagen op over for hertugen
i marts 1844, indløb en ansøgning om tysk i Hørup skole.²²²
Andragendet var skrevet af smed Jørgen Jørgensen i Mjang, den
samme mand, som senere på året på Mjangs vegne stod bag
ønsket om dansk oversættelse af de tyske dokumenter.²²³ I
ansøgningen, der havde 77 underskrifter, hed det, at kendskab til
tysk var nødvendigt for enhver, der ville lidt ud i verden. Degn
Lassen havde som sin far undervist i tysk, især om aftenen i vin-
tertiden, men det havde kun de nærmestboende nydt godt af.
Derfor bad man nu om, at undervisningen i tysk blev lagt i skole-
tiden og givet til alle, der havde lyst.

Over for dette fremførte den gamle pastor Schwensen det
synspunkt, som de danske gejstlige på Als samledes om: at
undervisningen ikke burde ligge i selve skoletiden. Han for-
synede den danskskrevne ansøgning med en længere kommentar
på tysk,²²⁴ hvori han tilrådede at bruge onsdag og lørdag efter-
middag til denne undervisning. Disse eftermiddage var normalt
skolefrie, men i Hørup havde man fra 1829 haft den særord-
ning, at børnene gik i skole også onsdag eftermiddag, hvorefter
de havde fri hele lørdagen. Det måtte altså i givet fald ændres.

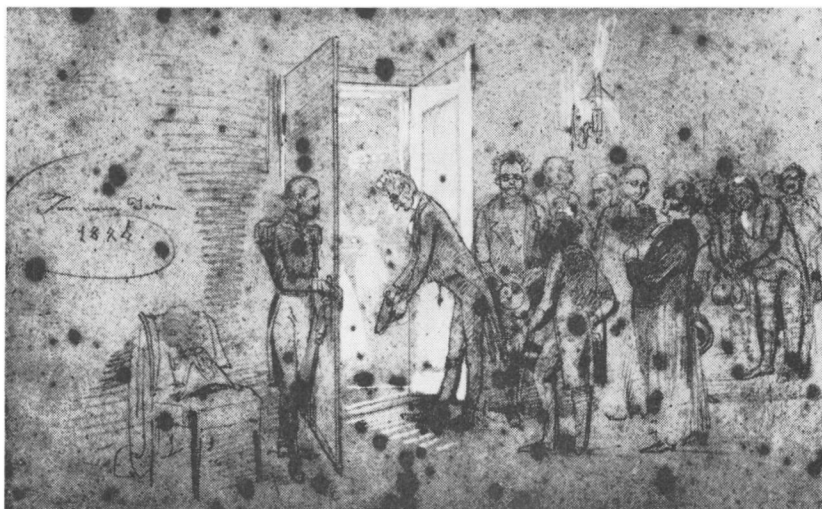
På Augustenborg fulgte man præstens råd. Den hertugelige resolution af 14. maj 1844²²⁵ bestemte, at den hidtidige praksis i Hørup skulle ændres, så der blev almindelig skolegang lørdag formiddag; onsdag og lørdag eftermiddag skulle derefter bruges til frivillige tysktimer. Med hensyn til betalingen fulgtes den praksis, som var fastslået i tidligere tilfælde.

De næste steder, der fik undervisning i tysk, var Tandselle og Tandslet. I december 1844 meddelte de to skoleforstandere for skolen i Tandselle, at de fleste af skoleinteressenterne havde ytret ønske om, at hertugen ville indføre 3 ugentlige tysktimer, som det allerede var sket i nabosognene og i en af sognets skoler.²²⁶ Med dette sidste sigtedes til Lebølgård.²²⁷

Pastor Bering i Tandslet støttede dette andragende, som han tidligere havde hjulpet i Lebøl. Han henviste til, at tysk ville være almuen til nytte navnlig med at forstå de dokumenter, civil-embedsmændene udstedte til dem på tysk,²²⁸ hvorved han altså ganske så bort fra den ret, sprogreskriptet hjemlede de alsiske bønder. Dog mente også Bering, at undervisningen burde gives uden for skoletiden. Kun få ville søge denne undervisning, og af praktiske, pædagogiske grunde måtte den derfor ligge uden for de ordinære timer.

Efter dette fandt hofråd Bahrt det rimeligt at bede præsten ytre sig til, hvilke tidspunkter der ville være bedst egnede for tyskundervisningen.²²⁹ Bering foreslog, at der blev lagt 1½ times tysk hver onsdag og lørdag eftermiddag.²³⁰ Dog tilføjede han, at lærer Carlsen havde oplyst, at flertallet af forældrene hellere ville have en halv times tysk hver dag efter skoletid, for at børnene kunne have fri til at hjælpe hjemme onsdag og lørdag eftermiddag. Carlsen selv var imidlertid ligeglad med placeringen, og Bering fandt, at en halv time ad gangen var for lidt. Desuden ville børnene være sløve efter de foregående timer, og han opret-holdt derfor sit forslag.

På dette tidspunkt var også beboerne i Tandslet begyndt at røre på sig. De to skoleforstandere indgav i slutningen af januar 1845 en ansøgning om tysk med den begrundelse, at det andre steder var ordnet sådan, at alle kunne få kendskab til tysk.²³¹ Den hidtidige praksis med privattimer havde ikke haft større tilslutning, fordi folk skyede udgiften.

Pastor Krog-Meyer, Ulkebol, jærdedes hyppigt på slottet i Augustenborg. Her venter han - i præstekjole i forgrunden - på at gøre hertugparret sin opvartning ved den årlige nytårskur. Tegning af Carl Hartmann. Museet på Sønderborg Slot.

Pastor Bering anbefalede også her at lade undervisningen foregå onsdag og lørdag eftermiddag fra kl. 1 til 2^{1/2}.²³² Hans henstilling blev fulgt, hvad Tandslet angik. Men for Tandselles vedkommende foretrak man på Augustenborg at sætte sig ud over præstens forslag og følge forældrene. Resolutionerne for de to skoler blev udstedt samme dag i februar 1845,²³³ men i Tandselle blev de 6 ugentlige timer fordelt med en halv time daglig efter skoletid, mens Tandslet fik dem lagt onsdag og lørdag eftermiddag.

Kort efter kom turen til skolen i Kær. Allerede i efteråret 1844 havde pastor Hans Wexels Krog-Meyer i Ulkebol meddelt skoleinspektionen, at en del skoleinteressenter i Kær ønskede undervisning i tysk.²³⁴ Præsten havde sine oplysninger fra lærer Jørgensen i Kær, som også havde erklæret sig i stand til at forestå undervisningen.

Krog-Meyer kom hyppigt på Augustenborg, og hofråd Bahrt har antagelig benyttet et af hans besøg til mundtligt at bede ham formulere sine tanker om indførelsen af tysk i Kær.²³⁵ Også med

hertugen drøftede Krog-Meyer sagen, før han fremkom med et forslag om, at man som i Ulkebøl skulle lægge en halv times tysk hver dag efter den øvrige undervisning.

Denne ordning havde fungeret tilfredsstillende i Ulkebøl. Yderligere kunne Krog-Meyer oplyse, at lærer Jørgensen i forventning om en endelig ordning allerede et år tidligere, i slutningen af februar 1844, var begyndt at undervise i tysk. Præsten havde over for hertugen støttet et ønske fra skoleforstanderne om, at læreren måtte få honorar også for denne undervisning, og det havde Christian August indvilliget i.²³⁶ Desuden kom nu en resolution,²³⁷ der fra marts 1845 lagde undervisningen fast med 6 halve timer om ugen efter formiddagsundervisningen. Som Krog-Meyer havde ønsket det, fik præsten ret til at afvise uegnede eller træge elever, der søgte undervisningen.

Omtrent samtidig behandlede en detaljeret ansøgning fra Ketting, underskrevet af synsmændene og skoleforstanderne i sognet, fire underskrifter i alt.²³⁸ Ansøgningen oplyste, at der var et almindeligt ønske om timer i tysk. Den hidtidige privatundervisning havde ligget om aftenen, og det var på grund af mørket og vejenes tilstand ubekvemt for de udenbys børn. For disse børn, d. v. s. dem, der kom fra Brø og de enkeltliggende steder Gammelgård, Gunnestrup, Blegebæk, Stekkenborg og Blæsborg, ville tysk i skoletiden være bedst. En sådan ordning lod sig imidlertid ikke gennemføre i en så stor, blandet skole som Ketting, hvor der kun var én lærer til et samlet børnetal på 110. Især var det umuligt at gennemføre i vintermånederne.

Derfor foreslog ansøgerne, at undervisningen blev lagt mandag og torsdag kl. 11-12 samt fredag kl. 1-2 i tiden februar til oktober. I de tre vinter måneder burde timerne ligge om onsdagen fra kl. 1-3 og fredag kl. 1-2. Denne placering hang sammen med, at skolen i tiden fra 1. februar til 31. oktober sluttede kl. 11, og det var sædvanen de fleste steder i distriktet ikke at undervise onsdag eftermiddag om vinteren. Hertil føjedes, at der kunne ventes godt 30 børn til undervisningen.

Provst Hoeck, der jo var sognets præst, fandt ansøgningen helt i overensstemmelse med sine ønsker.²³⁹ Han anså undervisning i tysk for at være både nødvendig og mulig. Blot mente han, at det var for meget med to timer i træk onsdag eftermiddag i vinter-

tiden, og han foreslog derfor, at den ene time flyttedes til torsdag kl. 1-2.

En så kompliceret regulering af undervisningen, som man her foreslog for Ketting, blev dog ikke gennemført. Man kan gætte på, at Bahrt med sin administrative træning er veget tilbage fra en så stor afvigelse fra den sædvanlige ordning. Her gik åbenbart grænsen for de hensyn, man ville tage til lokale ønsker. Der blev optaget forhandling med skoleforstanderne i Ketting, og man traf overenskomst om at følge mønstret fra Tandselle med 6 halve timer efter normal skoletid.²⁴⁰ I overensstemmelse med denne aftale udfærdigedes den hertugelige resolution.²⁴¹

Eksemplet fra Tandselle smittede videre ud i Ketting sogn. Kun få dage efter, at resolutionen for Ketting skole forelå, indløb i april 1845 en ansøgning fra Kettingskov med direkte henvisning til, at naboerne i Tandselle og Tandslet nu havde fået tysk.²⁴² I lighed med naboerne i Tandselle fandt også skoleforstanderne i Kettingskov det bedst med 6 halve timer efter skoletid, fordi forældrene så kunne have nytte af børnene hjemme om eftermiddagen. Også den lange skolevej talte for, at undervisningen ikke forlængede skoledagen alt for meget.

Provsten anbefalede²⁴³ med en bemærkning om, at tiden fra kl. 11-11½ ville være den mest passende. Resolutionen bestemte derefter,²⁴⁴ at undervisning i tysk i Asserballeskov skole, hvortil Kettingskov hørte, skulle gives fra 1. juni 1845 med 6 halve timer om ugen.

Kort efter kom den sidste af skolerne i Ketting sogn, Sebbelev skole, med i rækken. I juli 1845 forelå en ansøgning fra skoleforstanderne med provst Hoecks anbefaling.²⁴⁵ Han bemærkede, at skolen i Sebbelev var vel besøgt, og han mente, at næsten alle børnene med fordel ville kunne deltage i tysktimerne. Resultatet blev, at denne undervisning sattes i gang fra 1. august 1845.²⁴⁶

Derefter manglede kun skolen i Asserballe, før alle skolerne i det augustenburgske distrikt havde undervisning i tysk. Allerede tidligere havde sognets præst, Sigvard Poulsen, vist sin uvilje mod bestræbelserne for at fremme det tyske sprog,²⁴⁷ og efter provst Hoecks opfattelse var det ham, der hindrede, at ønsket om tysk fremkom fra Asserballe.²⁴⁸ Degn Kjærbølling var derimod, hævdede provsten, interesseret i at fremme sagen, og degnen

havde under en visitats henvendt sig til Hoeck, som havde anbefalet at indsende en ansøgning. Hoeck mente, at degnen havde bragt sagen på bane i hans nærværelse for at undgå et sammenstød med sin sognepræst.

Under alle omstændigheder fremkom der omsider en ansøgning fra Asserballe.²⁴⁹ Pastor Poulsen lagde i sine bemærkninger²⁵⁰ til ansøgningen ikke skjul på sin skepsis over for beboernes trang til at lære tysk, men han ville ikke gå imod, at der undervistes i sproget uden for skoletiden. Det ville, skrev han, være et middel mere til forstandens skærpelse og udvikling. Han kunne »kun ønske, at den derpå anvendte møje og bekostning må have nogen reel nytte«.

En hertugelig resolution²⁵¹ indførte derpå undervisning i tysk i Asserballe fra 1. september 1845, og dermed var de frivillige tysktimer en kendsgerning i hele det augustenburgske distrikt. Også for Helveds vedkommende sikrede hertugen iøvrigt tyskundervisningen. Helved skoles særlige forhold krævede en speciel løsning.

Lærer Moldt var straks efter sprogreskriptets fremkomst begyndt at undervise i tysk, men havde ikke kunnet få vederlag herfor, fordi pengene skulle udredes af kirkemidlerne ved Notmark kirke, som var hertugelig. Under henvisning til, at hertugen tidligere havde taget sig af lærerembedet i Helved, ansøgte han derfor hertugen om at få godtgørelse for undervisningen.²⁵²

Hans andragende blev varmt anbefalet af provst Hoeck,²⁵³ som oplyste, at Moldt var en dygtig lærer, og at skolen var god. Moldt var eksamineret fra Lyngby seminarium med karakteren »due-lig«. Hans danske uddannelse gjorde, at han ikke var perfekt til tysk, men hans elever kunne mere tysk end i mange andre skoler, hvor læreren var bedre til sproget. Provsten fandt det uretfærdigt, at Moldt ingen godtgørelse fik på grund af skolens særlige patronatsforhold.

På dette grundlag resolverede Christian August,²⁵⁴ at Moldt indtil videre skulle have 6 rdl. cour. af kirkemidlerne som vederlag for tysktimerne. Han satte altså dette honorar noget lavere end det, han normalt gav i sit eget distrikt. Der kan ikke herske tvivl om, at hertugen gerne har villet bidrage til på denne måde at fremme tyskundervisningen på egen hånd uden indblanding fra

kancelliet. Men samtidig er det et karakteristisk udtryk for konsekvenserne af de specielle administrative forhold på Als, at lærer Moldt uden videre henvendte sig til hertugen og ikke til de kongerigske myndigheder for at få denne sag ordnet. Formalia kunne let blive så indviklede, at de ikke lod sig efterleve. Man skal derfor næppe se nogen nationalpolitisk demonstration i ansøgningen og næppe heller lægge alt for meget i dens opfyldelse.

Ægtheden i ønsket om tysk.

Med disse mange ansøgninger om at få indført undervisning i tysk står vi igen med problemet om, hvorvidt petitionerne virkelig er dækkende udtryk for befolkningens ønsker. Pastor Poulsen i Asserballe erklærede direkte, at impulsen til ansøgningen fra hans sogn var kommet andet steds fra end fra en egentlig følt trang til at lære tysk.²⁵⁵ Dermed mere end antydede han, at petitionsbevægelsen var sat i gang uden for bøndernes egen kreds.

Petitionernes form og indhold hjælper os ikke til at løse problemet. Ganske vist er kun den ene, den fra Hørup, helt tydeligt skrevet af en af underskriverne selv.²⁵⁶ De andre er stort set skrevet af mere øvede hænder, men alligevel så forskellige, at de ikke kan henføres til et fælles udgangspunkt. Det eneste standardiserede træk ved dem er, at de — med undtagelse af den nævnte fra Hørup — er underskrevet af synsmænd og skoleforstandere på de andre interessenters vegne. For Lebøls vedkommende gjorde det særlige forhold sig gældende, at ansøgningen var fremført mundtligt.

Man lægger mærke til, at præsterne i en række tilfælde hjalp med at fremme ønskerne. Det gælder i udpræget grad pastor Bering i Tandslet, men også Krog-Meyer i Ulkebøl har vi set i aktivitet ved indførelsen af tyskundervisningen. Begge disse to må regnes for dansk-indstillede, og ingen af dem kan have været drevet af ønsket om at fremme det tyske sprogs udbredelse på danskens bekostning. Bering fremhævede, som allerede nævnt,²⁵⁷ at tilslutningen nok ville blive ringe, men han ytrede absolut ingen beklagelse i den anledning.

Provst Hoeck, som — til dels i embeds medfør — var meget aktiv i forbindelse med indretningen af undervisningen i tysk, handlede antagelig ud fra en betydeligt større direkte interesse for

det tyske sprog. Han misbilligede i hvert fald stærkt pastor Poulsens uvilje mod tyskundervisningen,²⁵⁸ og gennem de to vota, han affattede sammen med Bahrt, gik en tone af beklagelse over de hindringer, der hæmmede interessen for tysk på Als. Men heller ikke hos ham spores en egentlig trang til at tvinge tysken frem, og i et enkelt tilfælde ved vi, at han afviste et forslag om at intensivere tyskundervisningen ud over, hvad de hertugelige resolutioner foreskrev.²⁵⁹

Også de præster, der med betænkelighed havde set på konsekvenserne af en udvidet undervisning i tysk, støttede i almindelighed deres sognebørns ønsker om tysk. I intet tilfælde drog de ønskets berettigelse eller andragendets redelighed i tvivl. Selv ikke pastor Poulsen i Asserballe underkendte ansøgenes hensigter, omend han tvivlede om dybden af deres ønsker. I den forbindelse må også degn Kjærbøllings og de andre klart dansk-sindede og dansk uddannede læreres støtte til ønsket om tysk bemærkes. Dog må her lærerens udsigt til en fast ekstrairndtægt tages med i overvejselen.

Alt i alt tyder intet på, at tilslutningen til anmodningerne er sket under pres. Meget taler for, at forældrene stort set har været interesseret i, at børnene så vidt muligt lærte tysk, og de har ikke forbundet spørgsmålet om tysk eller ikke-tysk med en national demonstration i den ene eller anden retning. Den direkte afstandtagen i Ulkebøl²⁶⁰ var et enkeltstående tilfælde.

Helt ind på livet af alsingernes overvejselser i denne sag kan man imidlertid ikke komme. Kun i et enkelt tilfælde kan vi komme et lille stykke, idet der lader sig fremdrage et eksempel på, at alsiske bønder på eget initiativ og egen bekostning lod deres børn få undervisning på tysk.

Da der i 1846 var en hjælpelærerstilling ledig i Hørup, indkom en ansøgning fra privatlærer Christian Christensen, Lambjergskov.²⁶¹ Han var født i Hørup sogn og havde været lærer i Valsbøl i Sydslesvig. Her var han imidlertid blevet afsat, men siden påske 1846 havde han holdt privatskole i Lambjergskov. I sin ansøgning oplyste han, at hans skole afvekslende havde været dansk og tysk, og han kunne vedlægge en anbefaling med seks underskrifter fra beboere i Lambjergskov til vidnesbyrd om, at han havde undervist i de almindelige læregenstande såvel i det tyske som i det danske sprog.

Eksemplet står alene. Men sammenholder man det med lærernes oplysninger om, at der i et vist omfang havde været opretholdt en privatundervisning i tysk ved de fleste skoler, må man fastslå, at ønsket om at skaffe børnene undervisning i tysk har været til stede i befolkningen, og det har næppe været vanskeligt at skaffe tilslutning til ansøgningerne til hertugen. En mulighed for øget uddannelse har de færreste forældre villet kaste vrage på, og af præsternes kommentarer fremgår, at undervisningen netop opfattedes som en sådan mulighed.

Denne indstilling har hertugen kunnet udnytte, da han så sin interesse i at få undervisningen i tysk sat i gang på foranledning af ønsker fra befolkningen. Efter alt, hvad vi ved, er det rimeligt at antage, at impulserne til petitionerne er udgået fra Augustenborg. Pastor Poulsens bemærkning om initiativets opståen har med al sandsynlighed haft adresse til Augustenborg. De mange andragender om tysktimer passer så godt til den hertugelige politik og til hele den situation, hvori Christian August var kommet over for kancelliet, at der må være en sammenhæng mellem hertugen og petitionerne. Den kendsgerning, at ønsket om timeres placering i undervisningstiden forsvinder fra ansøgningerne, da hertugen ændrede taktik på dette punkt, taler i samme retning.

I betragtning af lærer Barchmanns nære tilknytning til Augustenborg og hans påviselige iver for det tyske sprogs fremgang er det fristende at antage, at begyndelsen til hele udviklingen, det mundtlige ønske fra Lebøl, er blevet til i forståelse mellem ham og hertugen. Efter denne begyndelse var vejen banet for lignende tilkendegivelser andre steder fra, uden at en alt for direkte inspiration altid var nødvendig.

Vi har i forbindelse med sprogpetitionerne til stænderne²⁰² set, at et træk i Christian Augusts politiske taktik var at fremkalde eller selv producere opinionsudtryk, som han derefter kunne begrundede sine handlinger og synspunkter med. Samme mønster tegner sig i denne sag. Vi må regne med, at et initiativ fra den hertugelige kreds har kunnet artikulere og udnytte det ureflekterede ønske om tysk, som eksisterede hos mange alsingere, uden at det hos dem var forbundet med nationale overvejelser. Først

udnyttelsen af ønsket kunne gøre det til en nationalpolitisk faktor.

Tysktimernes effektivitet.

Et var, at fra eftersommeren 1845 havde alle hertugens skoler undervisning i tysk, noget andet var effektiviteten i denne undervisning. Noget sikkert herom kan vi ikke vide, men adskilligt tyder på, at det har været så som så med værdien af tysktimerne.

Lærernes ofte beskedne kundskaber i sproget har sat grænser for, hvad der kunne nås, og når bortses fra lærer Barchmann i Lebølgård har lærernes interesse i forbindelse med tyskundervisningen nok mere været rettet mod indtægten end mod dens effektivitet. Det er bemærkelsesværdigt, at heller ikke de lærere, der som sønner af alsiske lærere af deres fædre havde fået undervisning i tysk, havde særlige kundskaber i sproget. Lærer Lassen i Hørup er et af eksemplerne herpå. Det siger noget om det udbytte, timerne gav.

Heller ikke de læreransættelser, der fandt sted i 1840'erne, bidrog formentlig stort til at forbedre undervisningen i tysk. Indtil o. 1840 havde Christian August ikke bekymret sig videre om uddannelsen eller sindelaget hos de præster og lærere, han ansatte, var tysk eller dansk. Senere måtte han høre svære bebrejdelser fra sine slesvig-holstenske meningsfæller for, at han derved havde forsynet Als med en række faste støtter for danskheden og det danske sprog.²⁶³

Det er kendt, at hertugen i sin irritation over hele røret om det danske sprog i tiden o. 1840 kraftigt erklærede, at nu skulle det være slut med at ansætte danske præster og lærere.²⁶⁴ Senere i 1840'erne træffer vi tegn på, at det i den almindelige bevidsthed var fastslået, at Christian August ikke ønskede folk med dansk uddannelse.²⁶⁵

Praksis blev dog lidt anderledes, bl. a. fordi hertugen stadig ønskede så vidt muligt at tage hensyn til den augustenburgske tradition for at administrere skole- og kirkevæsenet under hensyntagen til de lokale forhold. Både ved præsteembeder og lærerstillinger havde man tendens til at foretrække en søn, når han søgte embedet efter faderen, og denne tendens kunne gå på tværs af det nationale synspunkt.

I en lang række tilfælde skete besættelsen af vakante lærerembeder i 1840'erne ved omplacering af de lærere, der allerede var ansat i det augustenburgske distrikt, oprykning af hjælpelærere ved andre embeder etc. Dette avancementssystem blev ikke brudt af ønsket om hurtigt at tilføre nye folk med bedre forudsætninger i tysk. Det er således karakteristisk, at da Hans Joachim Hansen i 1846 flyttedes fra Asserballeskov til det bedre embede som degn i Ketting, gik provst Hoeck i sin karakteristik af ham slet ikke ind på hans evne til at undervise i tysk.²⁶⁶ En afgørende kvalifikation var det ikke.

Da embedet i Asserballeskov derefter skulle besættes, havde man haft mulighed for at få den tyskkyndige Peter Brodersen Petersen. Han var ganske vist dimitteret fra Lyngby, men var født i Døstrup sogn og havde siden sin eksamen i 1842 virket først i Adsbøl derefter i Augustenburg, og ved begge disse skoler krævedes absolut sikkerhed i tysk. Hans arbejde i Augustenburg var så tilfredsstillende, at hertugen bevilligede ham lønforhøjelse som kompensation for, at man alligevel i Asserballeskov foretrak den hidtidige underlærer i Lysabild, Hans Gundemann Sabro Hansen.²⁶⁷ Han var søn af den lærer C. P. Hansen, hvis virke i Asserballeskov hertugen havde været så tilfreds med, at han gav enken ekstra gode pensionsbetingelser.²⁶⁸ Her fik altså tydeligt dette hensyn til familiebandet og den lange tilknytning til Als lov til at gå forud for bevisligt gode tyskkundskaber.

Også efter H. G. Hansen skulle jo et hul fyldes, og degn Becker i Lysabild ønskede ham afløst af hjælpelærer Berthelsen i Hørup.²⁶⁹ Det havde provsten intet imod,²⁷⁰ men nu rejste den anden skoleinspektør, hofråd Bahrt, for en gangs skyld det spørgsmål, om ansøgeren kunne undervise i tysk, som det krævedes ved ny-ansættelser efter sprogreskriptet.²⁷¹ I denne sammenhæng lod det famøse reskript sig altså fint udnytte på Augustenburg.

Hoeck kendte ikke Berthelsens kundskaber i tysk, da han ikke i Hørup underviste i sproget. Der måtte en prøve til, og den fik det beklagelige udfald, at Berthelsen ikke kunne meddele undervisning i tysk. Imidlertid havde han lovet at lægge sig efter sproget, og i den retning ville han få god hjælp af degn Becker. Da han iøvrigt kun skulle undervise elementærklassen, som ikke

havde tysk, var Hoeck ikke betænkelig ved at ansætte ham, og Berthelsen blev også kaldet til stillingen i Lysabild.²⁷²

Ved alle disse omflytninger blev der altså kun plads for en ny mand i stillingen som hjælpelærer i Hørup. Vi har set, at man her kunne have fået en lærer med kendskab til tysk, nemlig Christian Christensen, som havde prøvet sin færdighed i Lambjergskov.²⁷³ Ham ønskede man imidlertid ikke, måske på grund af hans afsættelse fra stillingen i Valsbøl, og man tog en mand med dansk lærereksamen, Peter Jørgensen, dimitteret fra Skårup samme år.²⁷⁴ Ganske vist skulle han ikke undervise i tysk i Hørup, men alligevel er det bemærkelsesværdigt, at man tog en uprøvet mand fra et dansk seminarium.

Først i 1847 spores en mere bevidst politik ved ansættelse af lærere. Initiativet hertil synes at være udgået fra pastor Fr. Petersen, som straks fra sin ansættelse i Notmark i 1846 kastede sig ud i arbejdet med at sikre tysk i skolen, og han blev hurtigt en af hertugens hjælpere i det politiske spil.

Om Petersen foranledigede, at lærer Berthelsen allerede i 1847 blev afskediget fra den stilling i Lysabild, han havde fået trods sine manglende kundskaber i tysk, lader sig ikke fastslå med absolut sikkerhed.²⁷⁵ Men det står uden for al tvivl, at præsten allerede før afskedigelsen forelå, havde opfordret seminarist Niels Asmus Jepsen, der var født i hans gamle sogn, Uge, til at søge stillingen.²⁷⁶ Han var dimitteret fra Tønder i 1846.²⁷⁷ Derefter havde han virket ved to byskoler i Flensborg. Han oplyste, at da han stammede fra den danske del af Slesvig, havde hans uddannelse været dansk, indtil han viede sig skolegerningen. Derfor havde han rettet sit blik mod den nordlige del af Slesvig, og han troede at kunne opfylde de krav, der stilledes dér.

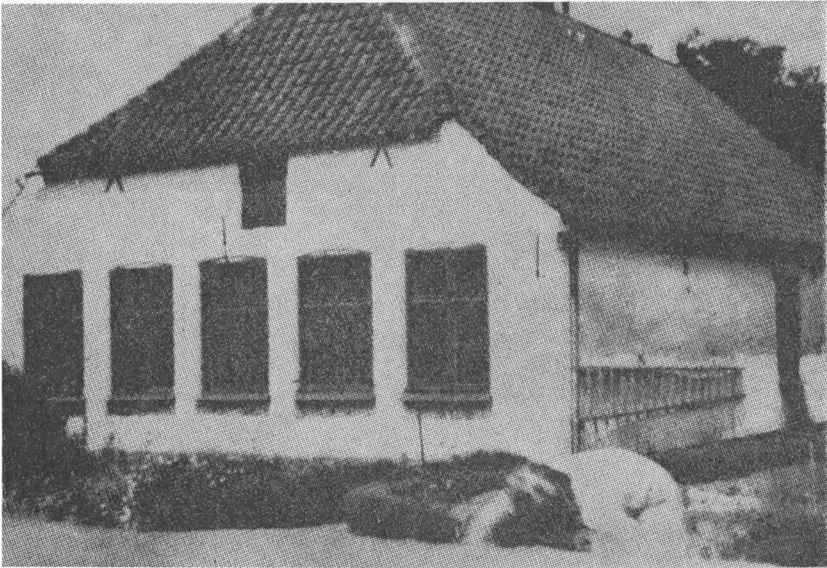
Pastor Petersen gav ham sin fulde støtte og virkede med held hos hertugen for, at Jepsen blev ansat.²⁷⁸ På lignende måde greb han ind ved besættelsen af hjælpelærerstillingen i Hørup, da den allerede i 1847 igen blev ledig, fordi Peter Jørgensen kom til Sønderborg. Notmarkpræsten fik da seminarist M. Petersen fra Ladelund i Sydtønder amt anbragt i Hørup.²⁷⁹ I begge tilfælde sørgede han for at få ansat folk, der beherskede både dansk og tysk.

Fr. Petersens virksomhed viser tydeligt, at en forbedring af undervisningen i tysk først var tænkelig, når der til Als kom præster, som aktivt gik ind for en sådan udvikling. Det alsiske præsteskab var i høj grad med til at bestemme det ugunstige klima for det tyske sprog, som end ikke de hertugelige skoleinspektører lagde skjul på var fremherskende.

En udskiftning af præsterne var imidlertid en langvarig procedure, og også her kunne andre hensyn end de nationalpolitiske gøre sig gældende. Det viste sig, da den gamle pastor Schwensen i 1846 efterfulgtes af sin søn i Hørup.²⁸⁰ Dog slog ændringen i ansættelsespolitikken klare igennem med hensyn til præstembederne. Før 1848 havde hertugen fået anbragt to tydeligt slesvig-holstensk orienterede præster på Als, den nævnte Fr. Petersen i Notmark og H. P. Schlaikier, som 1847 efterfulgte pastor Poulsen i Asserballe.²⁸¹ Den senere preussiske general-superintendent for Slesvig, B. P. Godt, virkede kun få måneder på Als, men også hans ansættelse var dog et udtryk for den nye kurs.

Imidlertid kunne disse mænd ikke nå at gøre sig gældende i den korte tid, før urolighederne brød ud i marts 1848. Tilmed modarbejdedes de mere eller mindre indirekte af deres kaldsfæller med det resultat, at deres reformiver stækkedes. Et eksempel herpå, som samtidig belyser den stærkt begrænsede nytte af tyskundervisningen i praksis, har man fra Notmark. Her havde pastor Petersen efter sin ansættelse i 1846 med vågen kritik fulgt lærer Matthiesens undervisning. Pastor Petersen interesserede sig stærkt for skolevæsenet, var yderst kritisk mod det danske skolesystem²⁸² og de danske lærere og ønskede det tyske sprog fremmet mest muligt.

Allerede et par måneder efter sin ankomst til Notmark indsendte han en ansøgning om hertugens støtte til forbedring af bestanden af lærebøger i Notmark skole.²⁸³ Netop med hensyn til lærebøgerne var hans kritik af de danske skoler særlig skarp.²⁸⁴ Hans hovedgrund til at blande sig i skolens anliggender i sommeren 1846 var dog hans bekymring over den dårlige undervisning i tysk. Det var hans indtryk, at sproget behandledes som tjenestepigen, der af formyndere og plejere tåltes ved sønnens bord, fordi de ikke vovede at vise hende døren. Bestemmelsen fra

Notmark gamle skole, hvor lærer Matthiesen til pastor Fr. Petersens ærgrelse sled med sin lidet effektive undervisning i tysk. Fotografi.

maj 1843 om tysk i Notmark skole var ikke velkommen for alles vedkommende, havde Fr. Petersen opdaget.

To gange havde han overværet undervisningen i tysk, og han måtte give læreren helt ret i, at den ikke, som den blev drevet i øjeblikket, kunne frembringe noget resultat i overensstemmelse med reskriptet. Alene deltagelsen viste det. Der var 134 skolepligtige børn i Notmark plus 20 à 30, som søgte en illegitim hilske i Notmarkskov. Af disse børn var 30 tilmeldt tysktimerne, men kun 19 af dem deltog.

De 19 børn var delt i to klasser, hvoraf den ene beskæftigede sig selv med skriftlig oversættelse af lette læsestykker fra tysk til dansk, mens læreren samtidig arbejdede med den anden klasse. Her benyttedes en tysk læsebog med lette stykker, som læreren mekanisk oversatte: Der Vater hat einen Sohn; der Vater — faderen; hat — har; einen Sohn — en søn. Børnene fulgte i deres bøger hvert ord med fingeren, og når stykket var gennemgået, blev det gentaget og derefter overgivet til børnenes stille efterlæsning.

Resultatet var, hævdede pastor Petersen, at heller ikke børnene i denne klasse i virkeligheden ydede noget. De kunne oversætte et helt let læsestykke tåleligt. Men under inspektionerne havde han prøvet at tage et fremmed stykke op, og så var børnenes hukommelse helt udtømt. Når han spurgte efter de simpleste sproglige regler om køn, artikel etc., svarede læreren, at det vidste børnene intet om.

Præstens konklusion, som der sikkert ikke kan indvendes noget imod, var, at den tysksprogede undervisning var fuldstændig spildt. Det hjalp ikke meget, at der indprægedes enkelte glosser i hukommelsen, når eleverne ikke engang kendte de indlærte ords køn. Målet måtte dog være, mente han, at børnene blev vænnet til tysk tænkning, men det krævede omfattende reformer, som han ønskede hertugens støtte til.

Først og fremmest måtte en ændring af timefordelingen til, så de 6 halve timer blev til 3 selvstændige ugentlige timer. For at gøre udbyttet af disse timer så stort som muligt tilbød han at overtage dem selv. Han havde lyst til at udnytte sin interesse for at beskæftige sig med børn.

Desuden måtte der skaffes nye bøger. Han ønskede, at skolen fik en læsebog, forfattet i tysk ånd på »vort smukke sprog«, seks små leksika til 1. klasse og en begynderbog for 2. klasse. Han havde allerede udset en passende læsebog, som i forvejen brugtes i Augustenborg skole.

Så megen reformiver var imidlertid for meget for provst Hoeck. Han kunne støtte præstens anmodning om hertugens bistand ved anskaffelsen af skolebøger.²⁸⁵ Navnlig var der efter hans mening brug for nye testamenter og bøger til undervisningen i tysk. Men Petersens andre planer mødte han med skepsis. Han ønskede tydeligvis ikke præstens direkte indblanding i en sag, som burde holdes mellem skoleinspektørerne og læreren.

Pastor Petersens bemærkninger om den tyske tænkemåde, der måtte være undervisningens mål, gik Hoeck demonstrativt let hen over. Fejlen ved tyskundervisningen i Notmark lå efter hans opfattelse i lærerens manglende kendskab til det tyske sprog. En forbedring ville absolut kræve skoleinspektørernes hjælp, og den kunne han love. Men videre ønskede han ikke at gå.

Noget af hans kølighed over for Fr. Petersen kan vel skyldes

ulyst mod at rives ud af den vante administrative gænge. Men i betragtning af Hoecks moderate holdning i striden om sproget og hans loyalitet mod det danske efter 1848, har sikkert også uvilje mod at få en sprogkamp rejst på Als spillet en rolle for ham. Nogen fremgang for det tyske sprog af betydning på øen før 1848, førte de hertugelige bestræbelser således ikke til.

1840'erne igennem må man regne med, at den situation, kyn-dige iagttagere som Nis Hanssen og Jørgen Hansen beskrev o. 1840, holdt sig. Jørgen Hanssens erfaring havde dengang været, at ikke engang de børn i hans barndoms Tandslet, som gennem flere vintre havde fået privatundervisning i tysk af en dygtig lærer, havde noget ud af det. Af hans oplysninger fremgår yderligere, at interessen for tyskundervisningen var stærkt svingende. De tal, Jørgen Hansen i 1838 meddelte i »Dannevirke« om tilslutningen ved tysktimerne, stemmer godt overens med lærernes angivelser i 1841.²⁸⁶ Og denne linie har, efter alt at dømme, ikke ændret sig.

Sammenfatning.

De træk, der i det foregående er fremdraget af debatten om og modsætningen mellem dansk og tysk på Als i tiden fra 1812 til 1848, er naturligvis til en vis grad så uensartede og spredte, at de ikke let lader sig sammenfatte. Men netop derved understreges den mistillid, man må have til alt for enkle forklaringer på den nationale udvikling i denne periode.

Det er tydeligt, at der fandt en fremadskridende udvikling sted, fra biskop Plum og provst Ebbesen kort efter 1812 åbnede den sproglige debat, til en mere bevidst nationalpolitisk linie søgtes praktiseret i de sidste år før 1848. Men det er lige så tydeligt, at der ikke går en lige, ubrudt linie fra Plums og Ebbesens aktivitet til den modsætning mellem dansk og tysk, som alsingerne blev stillet over for i 1848 og de følgende årtier. Det springer desuden i øjnene, at argumenterne i den sproglige strid ikke, uden at deres mening forvanskes, kan løftes ud af de helt konkrete situationer, hvortil argumenterne er beregnet. Enhver forklaring, der ikke tager hensyn til disse iagttagelser, vil ikke kunne bringes til at bære på de enkeltoplysninger, kilderne giver os.

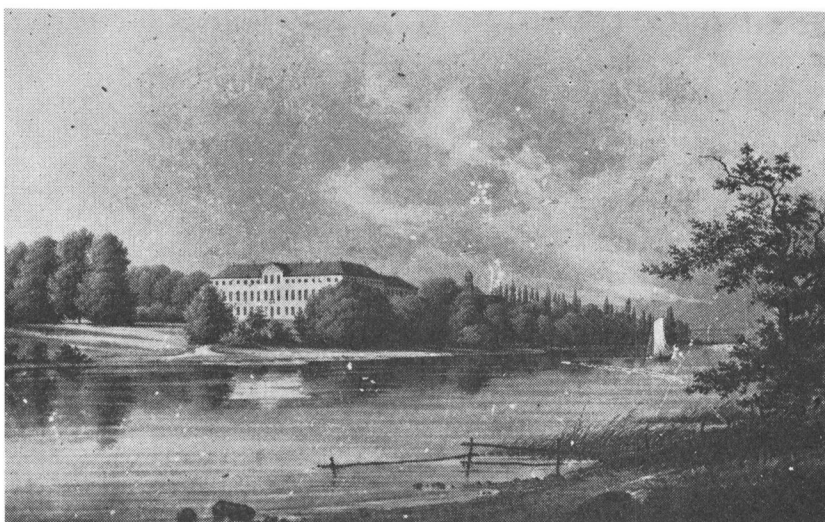
Først og fremmest må man da fastholde de særlige træk i Als'

(og iøvrigt i hele Slesvigs) traditionsbestemte administrative og politiske stilling i sig selv og i relation til kongeriget, som kunne få betydning for hensigten med og udformningen af de sproglige argumenter. Hertil kommer, specielt for Als' vedkommende, den betydning, hertugen af Augustenborgs politiske mål og taktik fik for den form, hvori alsingerne mødte det sproglige problem. På Als blev meningsudvekslingen om sproget helt klart draget ind i en videre politisk sammenhæng, men netop det viser os tydeligere end noget andet, at man ikke kan regne med et ukompliceret standpunkt i datidens stillingtagen. Sproget følte ikke som det ene afgørende skelnemærke; debatten om sproget skjulte ofte eller udsprang helt enkelt af andre problemstillinger.

Da den første strid om dansk eller tysk på Als foldede sig ud i årene efter 1812, skete det i så nær forbindelse med den indviklede administrative problematik, at det er umuligt at afgøre, hvornår det sproglige og hvornår det administrative er det centrale i debatten. Ændringer i den administrative tilknytning af Als måtte uvægerligt forbindes med overvejelser om tysk og dansk sprog.

Man skal i den forbindelse mærke sig, at man på Augustenborg af hensyn til de politiske mål, man dér fulgte, måtte lægge sig på den linie, at Als skulle knyttes så fast som muligt til det øvrige Slesvig. Det var en beslutning, som trak sproglige konsekvenser med sig, da sprogdebatten igen blev intens, men den augustenburgske holdning var ikke oprindeligt betinget af et bestemt syn på det danske eller det tyske sprog. Den sproglige argumentation var her tydeligt sekundær, men derfor ikke mindre betydningsfuld.

Dermed understreges, at også i den sprogdebat, som tog fart efter 1838, blandede sig andre momenter af både lokal og mere vidtrækkende politisk betydning, hvorved bedømmelsen af argumentationen kompliceres. Sammen med sprogspørgsmålet aktualiseredes spørgsmålet om Slesvigs nærmere tilknytning til Danmark eller til Holsten. På det lokale plan kunne det dukke op i form af en afstandtagen fra danske skatter og andre indretninger. Når man diskuterede disse spørgsmål i den ene eller den anden sammenhæng, kom man uvægerligt ind på det sproglige. Uden nærmere prøvelse lader det sig ikke i det enkelte tilfælde

Augustenborg Slot. Efter tegning fra ca. 1845. Museet på Sønderborg Slot.

afgøre, hvad der er først, og hvad der er sidst i argumentationen. Argumenterede man for via sproget at finde støtte for den statspolitiske løsning, man stræbte imod, eller førte man statspolitiske synspunkter frem for at sikre den sproglige udvikling, man ønskede? Kun står det helt fast, at de to argumentationskæder hyppigt krydser hinanden.

Konkret viser problematikken sig, når man skal karakterisere biskop Tetens' virksomhed. Han fortsatte klart linien fra Plum/Ebbesen, og hans sammenstød med hertugen også på det sproglige område havde i høj grad deres forudsætning i de administrative kompetenceproblemer. Bag disse problemer lå imidlertid igen en forskellig opfattelse af Slesvigs politiske stilling, og derfra gled man lige ind i en tovtrækning om at fremme eller hæmme det tyske sprog på Als. Tetens kan uden videre anbringes i kredsen af danskhedens forkæmpere, men man må ikke overse, at hans holdning var langt mere sammensat end den, vi træffer i f. eks. Flors kamp for det danske sprog for dets egen skyld.

Denne sidste tankegang træffer vi ikke på Als i den behandlede periode, heller ikke hos Tetens og de præster, der lå på linie med

ham. De definerede ikke det danske i modsætning til det tyske og havde intet mod også at give plads for tysken, når blot det danske sprog ikke led afbræk. I så henseende harmonerede de med deres alsiske sognebørn, som heller ikke opfattede det sproglige problem som et enten/eller. Smeden i Majbøl kunne med få måneders mellemrum som ordfører for stort set de samme underskrivere ønske henholdsvis tysk i skolen og dansksprogede retsdokumenter, uden at det formentlig har været følt som en selvmodsigelse. Det er for let uden videre at forklare de mange underskrifter med, at underskriverne var under pres fra Augustenborg. I den lidt ældre forskning har man haft svært ved uden kommentarer at acceptere dette faktum, fordi det ikke passer med tanken om folkeåndens opvågning. Efter den må ønsket om tysk ses som noget fremmed, presset frem udefra.

Ser vi imidlertid på Nis Hanssens opgør med den hertugelige kreds o. 1840, må man erkende, at tanken om de to sprogs lige adkomst antagelig har svaret til en udbredt holdning i almuen. Man skal næppe tænke sig, at bønderne har dannet sig en klar forestilling om, at de var slesvigere i modsætning til jyder og fynboer, eller at de var danske i modsætning til holstenerne. Den slags abstrakte begrebsdannelse var forbeholdt dannede mænd som Flor og Nis Hanssen.

Holder vi os til de alsiske bønders reaktioner på de sprogpoltiske muligheder og udspil, de stilledes overfor, må vi sige, at deres adfærd tydeligst gav dækning for den holdning, Nis Hanssen formulerede som sin. Bønderne holdt fast ved det nedarvede, og der skulle tid og en ny situation til, før Flors og P. C. Kochs grundtvigsk inspirerede tale om modersmålets egenverdi for mennesket kunne bryde denne tendens til at se eksistensen af det tyske sprog ved siden af det danske modersmål som et selvfølgeligt led i det, der hørte Slesvig til. I 1840'erne var man ikke så vidt endnu; det sproglige var ikke i det daglige den tap, hvorom alle problemer drejede sig, kun ét af mange elementer i situationen.

I denne forbindelse skal nævnes det tilsyneladende ejendommelige fænomen, at hertugens tro adjutant, dr. Steffens, i marts 1848 viste sig loyal mod den danske konge.²⁸⁷ Han erklærede, at det nu var klart for ham, at alsingerne var danske og ikke ville

være andet. Selv om man indrømmer muligheden af en portion opportunisme i hans optræden, kan hans stillingtagen nok forekomme overraskende på baggrund af den aktivitet, vi har set ham udfolde. Alsingerne havde da heller ikke større tillid til ham, og han måtte fjernes fra øen.²⁸⁸ Hans tid som hertugens våben- drager glemtes ikke så let.

Og dog kan der anføres grunde, som forklarer hans holdning. Dr. Steffens havde netop brugt den sproglige argumentation i en politisk hensigt, og han havde aldrig tænkt på at underkende alsingerens danske sprog. En moderne opfattelse af det sprogliges betydning havde han aldrig ytret, og derfor blev det i 1848 ikke et spørgsmål om valg mellem dansk og tysk, men om loyalitet mod den ene eller den anden politiske opfattelse og mod den befolkning, han gennem sit embede var knyttet til. Denne forklarings gyldighed afhænger naturligvis af, om Steffens har haft andre end opportunistiske tilbøjeligheder i sin personlighed. Det ved vi ikke noget om. Men forsøget med en sådan forklaring er gjort her for at vise, at en mere nuanceret opfattelse af den nationale udvikling også vil kunne bidrage til at gøre en mand som Steffens' handlinger mere forståelige.

Tilmed er Steffens først ganske kort før 1848 for alvor stillet i en kritisk valgsituation. Af vor gennemgang er det nemlig også fremgået, at først efter 1846 satte en virkelig tysk-villende bevægelse ind. Det er vigtigt. I reaktion mod den kunne en reflekteret dansk bevidsthed udvikle sig af den mere fredelige, praktisk orienterede drøftelse af forholdet mellem de to sprog, som havde karakteriseret perioden forud. Indtil 1846 var der ingen skarp modstilling af de mange problemer, der løb sammen i debatten. Først i 1847 begynder vandene for alvor at deles på Als.

Sættes vore erfaringer fra Als på denne måde i relation til mønstret for den nationale udvikling i Slesvig som helhed, udkrystalliserer sig den erfaring, at kun en komplicerende beskrivelse uden forud etablerede synspunkter på udviklingens retning og resultat kan yde retfærdighed mod al den viden, vi kan hente i kilderne. Det må opfordre til en videre detaljeret behandling af Sønderjyllands historie i disse afgørende år med vilje til at indtage nye og skærpe de gamle synspunkter.

NOTER og HENVISNINGER

1. Sml. G. Japsen: Den nationale udvikling i Åbenrå 1800-1850. Skrifter, udgivne af Historisk Samfund for Sønderjylland, nr. 23, 1961, s. 259.
2. P. Lauridsen: Da Sønderjylland vågnede. Skildringer og Breve I-VIII, 1909-22.
3. Se note 1.
4. Japsen anf. a., s. 223 og 261.
5. Smstd., s. 259.
6. Skildret i denne afhandlings første del. SJy Årb 1965, s. 1-36. (Herefter citeret I med sidetal).
7. I, s. 33.
8. Eksempler på synspunktet: Kammerråd Petersens skrivelse til Da Kanc. Kcpt af 3. jan. 1817. — Kcpt til forestilling af justitsråd Jasper 30. okt. 1820. Begge i LA Åb Acta C. IV., nr. 93.
9. Brev af 20. juni 1821. Det citerede uddrag trykt i C. F. Wegener: Om Hertugen af Augustenborgs Forhold til det holstenske Oprør. En actmæssig Fremstilling, 1849, s. 111 f.
10. I, s. 29.
11. Prins Frederik t. Chr. Aug. 9. feb. 1825. Trykt Wegener, anf. a., s. 111 (». . . dass man einen Lump mit Einer Ohrfeige todt schlagen könnte«).
12. I, s. 2.
13. Akter vedr. reguleringen af Notmark-Helved skolevæsen i LA Åb Acta C. IV., nr. 119.
14. Her og i det følgende henvises, når intet andet nævnes til akterne i LA Åb Acta C. IV., nr. 116.
15. Kopi af skrivelse fra hert. t. Da Kanc 28. jan. 1834. LA Åb. Acta C. IV., nr. 119.
16. Kopi af skrivelse fra Da Kanc t. hert. 10. dec. 1833. Smstd.
17. Som note 15.
18. Becker t. hert. 27. sept. 1836.
19. Dateret 2. okt. 1836.
20. Skrivelse af 5. okt. 1836.
21. Protest af 11. dec. 1836.
22. Enslydende skrivelser (Beckers hånd) med underskrifter fra Vibøge 28. sept., Fjelby 2. okt. og Skovby 2. okt. 1836. Vedlagt den i note 19 omtalte skrivelse.
23. Hert. t. Da Kanc 30. okt. 1836 (kcpt).
24. Da Kanc t. hert. 25. juli 1837.
25. Opmåling af vejen fra skolen i Lysabild til midten af Skovby og Vibøge.
26. Protest fra Skovbyballe 27. aug. 1837, fra Skovby 16. sept. 1837.

27. Udat. svarskrivelse fra Kobbertoft på forespørgsel vedr. delingsplanen.
28. Betænkning, dat. 8. okt. 1837.
29. Henningsens påtegning af 14. nov. 1837 på det nævnte tilsagn om bidrag til den ny skole.
30. Hert. t. Da Kanc 28. feb. 1838. Kcpt m. hertugens egenhændige rettelser.
31. Da Kanc t. hert. 13. juli 1839.
32. Kopi af skrivelse fra Da Kanc t. skoledir. i Nørreherred 13. juli 1843.
33. Kopi af indberetning om skolevæsenet i Lysabild s., dat. 24. okt. 1843. Her også erklæring af pastor Henningsen. RA Da Kanc. 1. dept. H 35. Kollegiets voteringer til diverse ekspeditionssager vedk. Als og Ærø.
34. Beretning og betænkning fra skoledirektionen om ordningen af Lysabild skolevæsen, dat. 24. feb. 1843.
35. Hert.'s resolution 19. juni 1843.
36. Kopi af skrivelse fra Da Kanc t. skoledir. i Nørreh. 23. nov. 1843.
37. Jens Lampe: Degne, skoleholdere og lærere i Notmark sogn. SJy MSkr 37. årg., 1961, s. 124 f.
38. Pastor Jørgen Hansen t. hofråd Bahrt 7. juni 1839. LA Åb Acta C. IV., nr. 119.
39. Smstd.
40. Som note 16.
41. Da Kanc t. hert. 29. okt. 1837. LA Åb Acta C. IV. nr. 119.
42. Da Kanc t. hert. 2. feb. 1839. Smstd.
43. Kopi af bestalling til Matthias Matthiesen, dat. 23. nov. 1839. Smstd. — Jørgen Hansen anfører i sine erindringer SJy Årb. 1904, s. 79, at han foranledigede sagen ordnet. Det kan efter det her fremdragne ikke være rigtigt.
44. Betænkning fra provst Hoeck 22. apr. 1846. LA Åb Acta C. IV., nr. 94.
45. Lampe, anf. a., s. 125.
46. Ndf. s. 181 f.
47. Arends I, s. 108.
48. I, s. 29.
49. Tetens i enslydende skrivelser til hert. og overinspektoret, dat. 6. juni 1839. LA Åb Acta C. IV, nr. 87. Pröbste auf Alsen 1808-39.
50. Jørgen Hansen t. Bahrt 7. juni 1839. Smstd.
51. Bestalling af 15. juni 1839, konfirmeret af kongen 5. juli 1839. Smstd.
52. Hert. t. Tetens 14. juni 1839. — Bahrt t. Hansen sm. dat. Smstd.
53. Forestilling af 5. juli 1839. RA Da Kanc Forestillinger fra 1. dpt. 1839. — Kgl. res. af 9. juli 1839, meddelt i skrivelse fra Da Kanc t. hert. 11. juli 1839. Acta C. IV, nr. 87.
54. Tetens t. hert. 13. juli 1839. Smstd.
55. Overinsp. t. Tetens 16. okt. 1839 (kcpt). Smstd.
56. Ndf. s. 121 og 131.
57. SJy Årb 1904, s. 79.
58. Indgående refereret i I.
59. Om ham se I, s. 30.

60. Res. af 4. dec. 1831. LA Åb Acta C. IV, nr. 97. Asserballeskov. — Det følgende, bygger, hvor intet andet anføres, på akter fra dette læg.
61. Da Kanc t. hert. 21. jan. 1832.
62. Hert. t. Da Kanc 24. feb. 1832.
63. Pastor Henningsen t. Bahrt 29. dec. 1831. — Bestalling af 24/25 feb. 1832 (kcpt). Allerede 25. jan. meddelte Henningsen, at K. var indsat.
64. LA Åb Acta C. IV, nr. 98. Asserballe.
65. Ansøgning af 2. nov. 1835. I ansøgningen opgiver han dimissionsåret til 1829. Jens Lampe: Tønder seminariestat 1798-1963, 1963, s. 54 har 1828.
66. Fru Hansen t. Bahrt 9. feb. 1832.
67. Pastor Poulsen t. Bahrt 8. feb. 1832.
68. Resolution af 16. feb. 1836 (kcpt).
69. Lampe: Tønder seminariestat, anf. st.
70. Res. af 12. juli 1836 (kcpt). — Hert. t. Da Kanc 17. maj 1838 (kcpt).
71. SJy Hist IV, s. 242.
72. Brev fra Flor t. Koch 8. maj 1838. Trykt Lauridsen SJy vågnede I, s. 140.
73. Smstd.
74. SJy Hist IV, s. 242. — Hanssen t. Koch 28. maj og 2. juli 1838. SJy Årb 1930, s. 267 og 270.
75. Flor t. Koch 4. maj 1838. Lauridsen anf. a., s. 139. — Hanssen t. Koch 28. maj, 7. juni og 2. juli 1838. SJy Årb 1930, s. 267 f. og 270. — Jvf. Mackeprang i SJy Årb 1952, s. 13 f.
76. Kjøbenhavnsposten 1838, nr. 162 (15. juni).
77. Citeret af pastor Boysen, Slesvig, der som referent for komiteen for sprogsagen redegjorde for meningstilkendegivelserne. Tidende for Forhandlingerne ved Provindsialstænderne for Hertugdømmet Slesvig 1838, s. 590. (Herefter cit. Stdt.)
78. SJy Årb 1904, s. 74.
79. SJy Hist IV, s. 242. — Stdt 1838, s. 591.
80. Om Nis Hanssen se H. V. Gregersen: Sønderjyden Nis Hanssen »Bondesøn«. Patriot, skolemand og præst. Sprogforeningens Almanak 1955, s. 37-56.
81. Kjøbenhavnsposten 1839, nr. 294 (25. okt.).
82. SJy Årb 1904, s. 74.
83. Den pågældende årg. af ugebladet har ikke kunnet skaffes.
84. Steffens t. hert. udat. 1839. Trykt Wegener, anf. a. s. 124 f. (Wegener antager, at brevet er fra dec., men efter sammenhængen er nov. sandsynligst.)
85. Kjøbenhavnsposten 1839, nr. 341 (11. dec.).
86. Fyens Stifts Adresse- og politiske Avis samt Avertissementstidende 68. årg., nr. 202, 1839, s. 810 f. (18. nov. 1839).
87. Dvs skældsord.
88. Bet.: Også den anden part skal høres.
89. I, s. 18.
90. SJy Hist IV, s. 176 og 242.

91. Koch t. Flor 13. marts 1839, Flor t. Koch 15. marts 1839. P. Lauridsen IV, s. 31.
92. Kjøbenhavnsposten 1839, nr. 52 (21. feb.) og nr. 53 (22. feb.).
93. Nis Hanssen t. Koch 8. marts 1839. P. Lauridsen IV, s. 29.
94. Steffens t. hert. udat. (dec.) 1839. Wegener anf. a., s. 124 f. Se smstd., s. 27 f. — Harboe Kardel: Augustenburger Berichte. Heimatkundliche Arbeitsgemeinschaft für Nordschleswig. Jhrg 1960, 125 f. refererer erklæringen fra det hertugelige arkiv uden at angive hertugen som forfatter.
95. Fyens Stiftstidende 1839, nr. 222 (17. dec.), s. 887 f. — Altonaer Mercur 1840, nr. 19 (22. jan.),
96. SJy Årb 1904, s. 75 f.
97. Steffens t. hert. 8. marts 1840. De Danneskiold-Samsøeske Privatarkiver. Tillæg: 1936. 2. Hertug Christian Augusts arkiv. A. 4. Breve fra andre brevskrivere. — Jeg skylder hofjægermesterinde Elisabeth Lassen, Brattingsborg, en varm tak for tilladelsen til at benytte arkivet og for velvillig hjælp ved at samle arkivalier til mit brug i Århus.
98. Fædrelandet 1840, nr. 80 og 81 (25. feb.).
99. Dvs en rigtig bule.
100. Som note 97.
101. Som note 98. Det ene af de citerede breve har så nær indholdsmæssig overensstemmelse med Jørgen Hansens erindringer, at det med stor sandsynlighed kan tillægges ham.
102. NStMag 9. Bd., 1840, s. 325.
103. Som note 97.
104. Fremhævelserne svarer til Nis Hanssens i sendebrevet.
105. Ovf. s. 122. Sml H. V. Gregersens anf. a.
106. Som note 97.
107. Smstd.
108. SJy Hist IV, s. 256 f.
109. Fr. Fischer t. Flor 11. okt. 1840. Lauridsen II, s. 165.
110. Steffens t. hert. udat. (okt.) 1840. — Hofråd Bahrt t. hert. 21. okt. 1840. Wegener anf. a., s. 127 ff. Sml. s. 31. — SJy Hist IV, s. 259.
111. Stdt 1840, s. 58.
112. SJy Hist IV, s. 260.
113. Ovf. s. 132.
114. Wegener, anf. a., s. 27 f. — SJy Hist IV, s. 259.
115. Otto Scheel: Die Schleswiger Ständetagungen von 1838 und 1840 zur Einführung der dänischen Gerichts- und Verwaltungssprache in Nordschleswig. 200 Jahre Schleswig-Holsteinische Anzeigen. Særnr. af Schleswig-Holsteinische Anzeigen. Justitzministerialblatt für Schl.-Holst., 1950, s. 115.
116. Ovf. s. 132.
117. Som note 98.
118. Som note 94.
119. Ovf. s. 130.
120. I, s. 8 og 12 med note 27.
121. G. Chr. Burchardi: Lebenserinnerungen eines Schleswig-Holsteiners. Hrsg. von Wilh. Klüwer, 1927, s. 47.
122. Som note 98.

123. SJy Årb 1904, s. 75.
124. Fr. Petersen: Erlebnisse eines schleswigschen Predigers ... 1830 bis 1850, 2. Aufl., 1856, s. 117.
125. Som note 121.
126. Som note 98.
127. Skrivelse af 26. maj 1840. Das Herzoglich schl.-holst. Hausarchiv III. D. 3b. Schlesw.-holst. Landesbibliothek, Kiel. (Herefter citeret Hausarchiv, Kiel). — Sml. for det følgende Joh. H. Gebauer: Christian August. Herzog von Schleswig-Holstein, 1910, s. 103 f.
128. Kopi af Callisens skrivelse af 31. maj 1840. Hausarchiv III. D. 3b. Kiel.
129. Akterne i Hausarchiv III. D. 3b. Kiel.
130. Bahrt t. hert. 6. juni 1840. Smstd.
131. Thomsen t. hert. 20. juni 1840. Smstd.
132. Som note 130.
133. Hert. t. Bahrt 12. juni 1840. Med hert.'s hånd påtegnet: Dieses Brief wurde nicht abgesandt. Smstd.
134. Hert. t. Bahrt 14. juni 1840. Smstd.
135. Se I, s. 29 ff.
136. Afskrifter af protester fra Kittel Skovbølgd., Günzel på Søgård, fra Grøngroft mv. — Schow t. hert. udat. — Jasper t. hert. 26. aug. 1840. Hausarchiv III. D. 3b. Kiel.
137. Kopi af hert.'s promemoria af 28. sept. 1840 t. SHL Kanc. Smstd.
138. SHL Kanc t. hert. 10. okt. 1840. Smstd.
139. Kopi af skrivelse fra hert. t. SHL Kanc 19. okt. 1840. Smstd.
140. Thomsen t. hert. 20. juni 1840 med udkast t. svar t. amtshuset. Smstd.
141. Kcpt. t. Thomsens erklæring 11. aug. 1840. Smstd.
142. Kopi af erklæringen, dat. 18. sept. 1840. Smstd. Erklæringen var fordret i en skrivelse af 31. juli, og senere var der rykket for den. LA Åb Acta C. IV., nr. 430. Verfügungen betr. die Gebrauch der dänischen Sprache bei allen Regierungs- und Rechtssachen 1840-46.
143. SJy Årb 1895, s. 218. Beretningen er dat. 7. aug. 1841.
144. SJy Hist IV, s. 264.
145. Regeringen på Gottorp t. overinspektoratet 9. juli 1841. Meddelt til herredsfogderiet 15. juli. Sml. Gebauer, anf. a., s. 113.
146. Reg. t. Prehn 1. marts 1840. — Prehns svar (kcpt.) 18. marts 1840. LA Åb Acta C. IV. nr. 430.
147. Adressen er dat. »Fyrstl. Augustenburgsche District den 5ten December 1844«. Smstd.
148. Se ndf. s. 184.
149. Hert.'s resolution dat. 29. sept. 1846. Påtegning om publikation på allemandstinget 5. nov. 1846. LA Åb Acta C. IV. nr. 430.
150. Sml. Gebauer, anf. a., s. 91.
151. I, s. 1.
152. RA. Da Kanc 1. dpt. resolutionsprotokol 1845.
153. Da Kanc t. hert. 25. nov. 1845. RA. Da Kanc 1. dpt. brevbog 1845.
154. Hert. t. Da Kanc 6. feb. 1846 (kcpt). LA Åb Acta C. IV. nr. 88.
155. Da Kanc t. hert. 14. marts 1846. RA Da Kanc 1. dpt. brevbog 1846.

156. Da Kanc t. hert. 7. maj 1846. Smstd.
157. I, s. 33.
158. Artiklerne findes i Dvk 1838, nr. 2, 3, 5, 6 og 7.
159. Dvk 1838, nr. 2 (28. juni).
160. I, s. 32.
161. Dvk. 1838, nr. 5 (19. juli).
162. Ndf., s. 158 ff.
163. Ovf., s. 122 f. og 134 f.
164. Se s. 143.
165. Hert.'s ordre af 6. feb. 1841. LA Åb Acta C. IV. nr. 94. Deutsche Sprache in den Schulen auf Alsen 1841-46. — Hvor intet andet er anført, bygger det følgende på akter herfra.
166. Skoleinspektørernes indberetning af 24. feb. 1841. — Svar på Hoecks cirkulære af 9. feb. 1841.
167. Knutzens indberetning af 17. nov. 1841.
168. Indberetning af 13. nov. 1841.
169. Do. af 16. nov. 1841.
170. Do. af 14. nov. 1841.
171. Do. af 20. nov. 1841.
172. Do. af 23. nov. 1841.
173. Do. af 25. nov. 1841.
174. Wilhelmsen: »Der deutsche Kinderfreund« var en meget udbredt skolebog.
175. Indberetning af 15. nov. 1841.
176. Ovf., s. 114.
177. Indberetning af 1. dec. 1841.
178. Do. af 24. nov. 1841.
179. Må være Eiler Christopher Kaasbøll Munthes: De vigtigste indenlandske tildragelser og de mærkeligste danske og norske personers levnetsbeskrivelser fra de ældste tider til vore dage. En læse- og lærebog i fædrelandets historie for begyndere og ustuderede. Kbhv. 1806. Den er oversat t. tysk af H. E. Wolf og udgivet i Altona 1810. 2. verbes. u. verm. Aufl. 1822. Se Erslew: Alm. Forfatter-Lexikon 1814-58 II, s. 316.
180. Indberetning af 16. nov. 1841.
181. Berings betænkning, dat. 14. nov. 1841. — Poulsens do., dat. 15. nov. 1841.
182. Betænkning, udat. (nov. 1841).
183. Ovf., s. 112.
184. Betænkning, udat. (nov. 1841).
185. Arends II, s. 299.
186. Ovf., s. 121 og s. 135.
187. Betænkning af 16. sept. 1842 (kcpt).
188. Ovf., s. 129.
189. Ordre t. skoleinsp. Udat. udkast i 4 punkter.
190. Da Kanc t. hert. 4. juni 1842.
191. Rykkerskrivelser af 30. sept. 1842 og udat. jan. 1843.
192. Kcpt t. svar, dat. sept. 1842.
193. Rettelse fra »im Sinne der königlichen Abordnung« til »zweckmässig«.
194. Kcpt med Bahrts hånd, dat. 14. feb. 1843.

195. Ovf., s. 162.
196. Ansøgning og bestalling til embedet ved Lebølgård skole af hhv. 27. jan. og 26. feb. 1839. — Lampe: Tønder Seminaristat, s. 64. Her placeres B. i Lebøl allerede i 1835.
197. Indstilling af 8. marts 1843.
198. Res. af 10. april 1843. — Udkast t. res. udat. marts 1843. — Kcpt t. den endelige res. udat. april 1843. Hausarchiv III. D. 3b. Kiel.
199. Ansøgning af 23. maj 1843.
200. Res. af 27. maj 1843.
201. Res. af 20. juni 1843.
202. Ans. af 17. okt. 1843.
203. Ovf., s. 122 f. og 131 f.
204. Res. af 28. dec. 1843.
205. Krog-Meyer t. Bahrt 18. marts 1845.
206. Stdt. 1838, s. 586.
207. Smstd., s. 594 f.
208. Smstd., s. 596.
209. Ovf., s. 171.
210. Ovf., s. 155.
211. Ovf., s. 167.
212. Da Kanc t. hert. 5. marts 1844.
213. Ovf., s. ??
213. Ovf., s. 171.
214. Ovf., s. 117 f.
216. Hert. t. Da Kanc 20. marts 1844 (kcpt).
217. Da Kanc t. hert. 27. april 1844.
218. Rettet kcpt t. skrivelse fra hert. t. kanc. af 18. juni 1844.
219. Da Kanc t. hert. 18. juni 1844.
220. Res. af 18. marts 1845.
221. Ovf., s. ??
221. Ovf., s. 172.
223. Ovf., s. 148 ff.
224. Dat. 30. april 1844.
225. Res. af 14. maj 1844.
226. Ans. af 10. dec. 1844.
227. Ovf., s. 170.
228. Bering t. Bahrt 8. jan. 1845.
229. Påtegning, dat. 1. feb. 1845, af Bahrt på Berings brev.
230. Bering t. Bahrt 5. feb. 1845.
231. Ans., dat. 31. jan. 1845.
232. Bering t. Bahrt 8. feb. 1845.
233. Res. af 12. feb. 1845.
234. Krog-Meyer t. skoledir. 27. okt. 1844.
235. Krog-Meyer t. Bahrt 18. marts 1845.
236. Brevet har en påtegning af Bahrt om, at 8 rdl. cour. er betalt.
237. Res. af 20. nov. 1845.
238. Ans. af 14. feb. 1845.
239. Påtegning, dat. 18. feb. 1845.
240. Hoecks påtegning af 18. april 1845.
241. Res. af 21. april 1845.
242. Ans. af 26. april 1845.

243. Påtegning, dat. 4. maj 1845.
244. Res. af 5. maj 1845.
245. Ans., dat. 9. juli 1845, med provstens påtegning af 12. juli 1845.
246. Res. af 12. juli 1845.
247. Ovf., s. 163.
248. Hoeck t. Bahrt 19. aug. 1845.
249. Ans. af 12. juli 1845.
250. Bemærkninger af 15. august 1845.
251. Res. af 23. aug. 1845.
252. Ans. af 1. apr. 1846.
253. Bet. af 22. apr. 1846.
254. Res. af 24. apr. 1846.
255. Ovf., s. 181 og note 250.
256. Ovf., s. 176.
257. Ovf., s. 177.
258. Ovf., s. 180.
259. Ndf., s. 190 f.
260. Ovf., s. 171 f.
261. Ans., dat. 14. sept. 1846. LA Åb Acta C. IV. nr. 104.
262. Ovf., s. 135.
263. Burchardi, anf. a., s. 46 f. — Fr. Petersen: Erlebnisse, 64.
264. Wegener, anf. a., s. 29 og 126.
265. Bahrt t. hert. (udat.) juni 1847. Trykt Wegener, anf. a., s. 196.
266. Hoecks karakteristisk af 17. juni 1846. Ansættelsesbrev af 22. juli 1846. LA Åb Acta C. IV., nr. 110.
267. Ans. og kcpt t. bestalling af 21. juli 1846. LA Åb Acta C. IV. nr. 97. — Becker t. Bahrt 19. juli 1846 smstd. nr. 116.
268. Ovf., s. 119.
269. Beckers i note 267 omtalte brev.
270. Hoeck t. Bahrt 22. juli 1846. LA Åb Acta C. IV. nr. 119.
271. Bahrt t. Hoeck (kcpt) 26. juli 1846. Smstd.
272. Hoeck t. Bahrt 27. juli og 29. juli 1846. Prøvebevis dat. 29. juli 1847. — Kcpt. t. udnævnelsen 7. aug. 1846. Smstd.
273. Ovf., s. 183.
274. Liste over ansøgere 1849. LA Åb Acta C. IV. nr. 128.
275. Afskedigelse af 28. april 1847. LA Åb Acta C. IV. nr. 119.
276. Ans. af 22. marts 1847. LA Åb Acta C. IV. nr. 116.
277. Lampe: Tønder Seminariestat, s. 79.
278. Breve t. Bahrt. LA Åb Acta C. IV. nr. 116.
279. Ansættelsesbrev af 21. okt. 1847. — Brev fra M. Petersen t. Fr. Petersen 13. sept. 1847. LA Åb Acta C. IV. nr. 104.
280. Ovf., s. 153.
281. Arends I, s. 228. Jvf. Holger Hjelholt: Sønderjylland under tre-årskrigen I, 1959, s. 62 og 94.
282. Fr. Petersen: Erlebnisse, s. 78 ff.
283. Ans. af 6. juli 1846. LA Åb Acta C. IV. nr. 119.
284. Som note 282.
285. Hoeck t. Bahrt 14. okt. 1846. LA Åb Acta C. IV. nr. 119.
286. Dvk. 1838, nr. 5 (19. juli) og nr. 7 (2. aug.).
287. Hjelholt, anf. a., s. 60 f., 94 og 96.
288. Da Biog Leks XXII, s. 503 f.